

LIDOVÁ **Encyklopedie** ARCHITEKTURA

druhé, přepracované vydání

Josef Vařeka, Václav Frolec

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umisťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takového sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

J o s e f V a ř e k a , V á c l a v F r o l e c

Lidová architektura

E n c y k l o p e d i e

druhé, přepracované vydání

připravil Josef Vařeka

Kresby Josef V. Scheybal

G r a d a P u b l i s h i n g

Děkujeme společnostem D U R A N G O, s.r.o., PROFIL PRIEVIDZA, s.r.o., Dietrich's A G a FORTNASTAV, s.r.o. za podporu při vydání knihy.

PhDr. Josef Vařeka, DrSc., Prof. PhDr. Václav Frolec, DrSc.

Lidová architektura

Encyklopedie

druhé, přepracované vydání připravil Josef Vařeka

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, Praha 7

obchod@grada.cz, www.grada.cz

tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400

jako svou 2878. publikaci

Recenzoval PhDr. Jiří Langer, CSc.

Kresby PhDr. Josef V. Scheybal

Technické vazby dřev a plány obcí Ing. arch. Jaroslav Vajdiš

Mapy Ing. arch. Karel Kuča

Odpovědný redaktor Vladimír Mikeš

Fotografie na obálce Ludvík Baran

Fotografie v knize Ludvík Baran, Václav Frolec, Jiří Langer, Josef Vařeka, Etnologický ústav Akademie věd ČR,

Městské muzeum v Sadské, Národní zemědělské muzeum v Praze, Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě,

Státní ústav památkové péče (dnes Národní památkový ústav)

Grafická úprava a sazba Grafické studio Hozák

Skeny perokreseb Roman Karpaš

Počet stran 428

Druhé, přepracované vydání,

v nakladatelství Grada Publishing, a.s., první vydání, Praha 2007

Vytiskl EKON, družstvo

Srázná 17, Jihlava

© Grada Publishing, a.s., 2007, © Josef Vařeka, Václav Frolec, Josef V. Scheybal

Cover Design © Grada Publishing, a.s., 2007

Názvy produktů, firem apod. použité v knize mohou být ochrannými známkami
nebo registrovanými ochrannými známkami příslušných vlastníků.

ISBN 978-80-247-1204-8 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-6884-7 (elektronická verze ve formátu)

© Grada Publishing, a.s. 2011

Druhé, zcela přepracované vydání encyklopedie Lidová architektura předkládá komplexní sumu poznatků o všech složkách tradiční architektury včetně hospodářských, společenských, technických a sakrálních staveb a objektů, o institucích a badatelích, výzkumu a jeho teoreticko-metodologických východiscích, památkové ochraně a vesnických i maloměstských sídelních formách v abecedním sledu hesel. Jednotlivé jevy lidové architektury českých zemí a Slovenska jsou sledovány diachronně, tedy ve všech vývojových fázích, a interpretovány ve středoevropském, resp. evropském kontextu. Z bohaté škály forem evropské vesnické architektury jsou v encyklopedii pojednány základní typy a nejzajímavější ukázky tradiční stavební kultury. Vedle konvenčních hesel byla do encyklopedie zařazena také hesla zaměřená na vesnická sídla, urbanismus, prostorové rozložení domů v obci podle socioprofesionální skladby obyvatel a na odraz této sociální skladby ve stavební a interiérové kultuře domu, na otázky vztahu dům/sídlo–krajina atp. Encyklopedie současně prezentuje syntézu metod a badatelských výsledků disciplín, podílejících se na výzkumu lidového stavitelství: architektury (stavebně-historické průzkumy, konfrontace vesnické architektury s městskou), etnologie (etnokartografické výzkumy, interiér, bydlení, obyčej spojené se stavbou domu a s domem), kulturní historie (interpretace písemných a obrazových pramenů), středověké archeologie (analýza archeologického materiálu, etnologické paralely), dějin umění (výzdoba domu, konfrontace vesnické architektury s architekturou slohovou), dialektologie (lidová terminologie domu), sociologie (pozorování a systemizace sociálních jevů v oblasti bydlení), ochrany památek, muzeologie (muzea v přírodě), sídelní geografie (typologie sídel a plužiny). Druhé vydání encyklopedie je doplněno a v plném rozsahu mapuje badatelské výsledky výzkumů lidových staveb v období od roku 1980, kdy byl rukopis odevzdán do tisku k 1. vydání (vyšlo ve Státním technickém nakladatelství v Praze r. 1983), do roku 2006. K zařazení nových poznatků bylo zapotřebí pro 2. vydání encyklopedie vypracovat nebo upravit téměř 200 hesel (zvláště biografických) a mnoho dalších hesel doplnit o nejnovější literaturu. Fotografická příloha byla

sestavena z nových černobílých, ale i barevných snímků. Přepracování encyklopedie se pro předčasnou úmrť iniciátora tohoto projektu prof. Václava Frolce (†1992) ujal Dr. Josef Vařeka.

Tento náročný úkol jsem mohl splnit díky spolehlivému zázemí, které mně vytvořil Etnologický ústav Akademie věd ČR spolu s Grantovou agenturou Akademie věd ČR udělením grantů č. A 0058501, A 0058803/98 a A 9058201 v letech 1995–2003. Mimořádnými díky jsem také zavázán četným kolegyním a kolegům, kteří mně ochotně poskytovali nezbytné informace hlavně biografického charakteru. Jmenovitě musím vzpomenout PhDr. Jiřího Langeru, který knihu pečlivě lektoroval. Zvláště vděčný jsem své ženě PhDr. Aleně Plessingerové, CSc., která mé rukopisy trpělivě lektorovala a od okamžiku mého onemocnění převzala na sebe všechny povinnosti i péči, abych mohl nerušeně pokračovat ve své práci.

Praha, Vánoce 2006
Josef Vařeka

Struktura encyklopedie

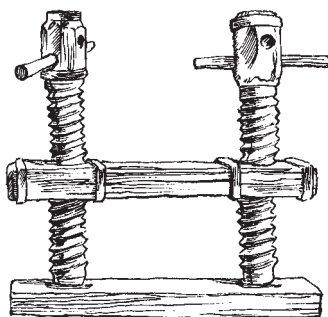
Slovníková hesla, řazená abecedně, jsou rozlišena na základní a odkazová. Pro základní hesla autoři volili většinou spisovné výrazy, pro hesla odkazová také nářeční názvy, s uvedením oblasti jejich zjištění; málo frekventované dialektologické výrazy jsou někdy včleněny do textu jednotlivých hesel. Odkazová hesla slouží jednak k propojení textu, jednak zamezují opakování údajů, popř. základní hesla doplňují. Odkazník (✦) se klade před každý pojem, který má samostatné heslo. U základních a některých doplňkových hesel je připojena hlavní literatura k dané problematice. Pro úspornost textu je použito zkratk, a to jak ustálených, tak specifických, jejichž seznam je zařazen před hlavní část knihy s hesly. K encyklopedii je v závěru připojen jmenný rejstřík a místní rejstřík. Řadu hesel doplňují kresby, plány, mapy a také fotografie v barevné a černobílé příloze umístěné v závěru publikace. V místopisném určení lokality jsou pro zpřesnění uvedeny okresy, přestože byly tyto územně správní jednotky reformou veřejné správy zrušeny.

Seznam zkratek

AH	Archaeologia historica	FF MU	Filosofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně
AMU	Akademie múzických umění	FF UK	Filosofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
AMG	Asociace českých a moravských muzeí a galerií	FF ZČU	Filosofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni
AR	Archeologické rozhledy	franc.	francouzsky, francouzský, francouzština
bojkov.	bojkovsky, bojkovský	hist.	historický
býv.	bývalý	hosp.	hospodářsky, hospodářský
ČAVU	Česká akademie věd a umění	hucul.	huculsky, huculský
ČE	Československá etnografie	chorv.	chorvatsky, chorvatský
čes.	český	CHKO	Chráněná krajinná oblast
ČL	Český lid	IEIM	Izvestija na Etnografskija institut i muzej BAN Sofia
ČMMZ	Časopis Moravského musea zemského (od r. 1949 – Časopis Moravského musea)	ital.	italsky, italský, italština
ČNM	Časopis Národního musea	j.č.	jednotné číslo
ČNS	Česká národopisná společnost	již.	jižně, jižní
čp.	číslo popisné	JM	Jižní Morava
čs.	československý	jv.	jihovýchodně, jihovýchodní
ČSIM	Časopis Slezského musea	jz.	jihozápad, jihozápadní
ČVMSO	Časopis Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci	kap.	kapitola
ČVUT	České vysoké učení technické v Praze	KHKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
disert.	disertační	lat.	latina, latinsky, latinský
DJV	Deutsches Jahrbuch für Volkskunde	lid.	lidově, lidový
dol.	dolní	luh. Zálesí	luhačovické Zálesí
EE	Ethnologia Europaea	maď.	maďarsky, maďarský, maďarština
EEC	Ethnologia Europae Centralis	MK	ministerstvo kultury
EMU	Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn	MKKKB	Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně
EP	Etnografia Polska	množ.č.	množné číslo
ES	Ethnologia Slavica	mor.	moravský
EÚ AV ČR	Etnologický ústav Akademie věd České republiky	mor. slov.	moravskoslovensky, moravskoslovenský
FA	Fakulta architektury	MSD	Múzeum slovenskej dediny Martin
FAMU	Filmová fakulta Akademie múzických umění	MU	Masarykova univerzita v Brně
FF	filosofická fakulta		

MVP	Muzejní a vlastivědná práce	RWZV	Rheinisch-westfälische Zeitschrift
NA	Národopisné aktuality	RZ	Radostná země
nář.	nářečí, nářečně, nářeční	řec.	řecky, řečtina
něm.	němčina, německy, německý	s. a.	sine anno (bez vročení)
nesp.	nespisovně, nespisovný	SA	Selský archiv
n. l.	našeho letopočtu	SASI	Slovo a slovesnost
NM	Národní muzeum	SAV	Slovenská akademie věd
NPÚ	Národní památkový ústav, dříve Státní ústav památkové péče	SE	Sovetskaja etnografija
NR	Národopisná revue	sev.	severně, severní
NS	Národopisný sborník	SHR	severočeský hnědouhelný revír
NSČ	Národopisná společnost československá	SKVMO	Sborník Krajského vlastivědného muzea Olomouc – vědy společenské
NTM	Národní technické muzeum v Praze	slez.	slezsky, slezský
NÚLK	Národní ústav lidové kultury ve Strážnici	slov.	slovensky, slovenský, slovenština
NÚ SAV	Národopisný ústav Slovenskej akadémie vied, dnes Ústav etnologie SAV	SIS	Slezský sborník
NV	Naše Valašsko	SN	Slovenský národopis
NVČ	Národopisný věstník československý (od r. 1966 československý)	SNM	Slovenské národní múzeum
NZM	Národní zemědělské muzeum v Praze	SNMP-A	Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie
o.	okres	SNS	Slovenská národopisná spoločnosť
odb.	odborný	SOA	Státní oblastní archiv
OP	Ochrana přírody	Soka	Státní okresní archiv
Opav. Slezsko	Opavské Slezsko	SPFFBU E	Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada E – Archeologicko-klasická
ÖZV	Österreichische Zeitschrift für Volkskunde	SPFFBU F7	Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada F – uměnovědná
PA	Památky archeologické	srb.chorv.	srbochorvatsky, srbochorvatština
PaP	Památky a příroda (1976–1991)	stol.	století
PM	Pamiatky a múzeá	střed.	střední
poč.	počátek, počátkem	SÚPP	Státní ústav památkové péče, dnes Národní památkový ústav
PP	Památková péče (1962–1975)	sv.	severovýchodně, severovýchodní
PÚSČ	Památkový ústav středních Čech, dnes Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště středních Čech v Praze	sz.	severozápadně, severozápadní
r.	rok, roku	t.č.	toho času
resp.	respektive	Těšín. Slezsko	Těšínské Slezsko
RJV	Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde	TM	Technické muzeum v Brně
rkp.	rukopis	ÚEF ČSAV	Ústav pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd, dnes Etnologický ústav AV ČR
		UJAK	Univerzita Komenského v Bratislavě

UJEP	Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem	VŠT	Vysoká škola technická
UK	Univerzita Karlova	VUT	Vysoké učení technické v Brně
ukr.	ukrajinsky	VVM	Vlastivědný věstník moravský
ÚLUV	Ústřední lidové umělecké výroby	vyd.	vydání
UPJŠ	Univerzita Pavla Jozefa Šafárika	vých.	východně, východní
UŘ	Umění a řemesla	VZM	Věstník Zemědělského muzea (v letech 1939–1940)
v.	viz. (v textu)	WS	Wörter und Sachen
VČsZM	Věstník Československého zemědělského muzea (do r. 1938)	WZV	Wiener Zeitschrift für Volkskunde
VČZM	Věstník Českého zemědělského muzea (od r. 1941)	záp.	západně, západní
VNSČ	Věstník Národopisné společnosti československé při ČSAV	zast.	zastaralý výraz
VPČZM	Vědecké práce Československého zemědělského muzea	ZČU	Západočeská univerzita v Plzni
VPS	Vznik a počátky Slovanů	ZöV	Zeitschrift für österreichische Volkskunde
VPZM	Vědecké práce zemědělského muzea	ZPP	Zprávy památkové péče (1937–1961, od r. 1992)
VSV	Vlastivědný sborník Vysočiny – vědy společenské	ZSČN	Zprávy Společnosti československých národopisců při ČSAV
		ZSNM	Zborník Slovenského národného múzea
		ŽSS	Život starých Slovanů

Adámek Karel Václav (1868–1946) JUDr., kulturní historik, autor významné monografie *Lid na Hlince* (Praha 1900) a důležitých statí o statku v Jeníkově u Hlinska (ČL 1, 1892) a o záklopách jako křestních listech čes. lid. staveb (ČL 3, 1894; ČL 5, 1896)

VA

alpský dům, souborné označení pro lid. dům v alpské oblasti. Z hlediska stavebního materiálu jde převážně o vyspělou roubenou, rámovou a kamennou architekturu, ojediněle v podhůří polohrázděnou. V jednotlivých regionech má své zvláštnosti. Na území ČR zasahuje okrajově v oblasti Šumavy (Volary a okolí). Považuje se za samostatný domový typ

F–VA

Lit.: Furrer, B.: Beiträge zur Hausgeschichte des 13. und 14. Jahrhunderts in der Innerschweiz (Geschichtsfreund 141, 1988); Geramb, V.v.: Die Rauchstuben im Lande Salzburg (Salzburg 1950); Gschwend, M.: Swiss Farmhouses (Bern 1988); Weiss, R.: Häuser und Landschaften der Schweiz (Erlenbach-Zürich-Stuttgart 1959); Pohler, A.: Vorarlberger Bauernhöfe (Wort und Welt Verlag, Thaur/Tirol 1993); Pöttler, V. H.: Alte Volksarchitektur (Verlag Styria, Graz-Wien-Köln 1975); Sedej, I. – Šarf, F.: Kmečka hiša na Slovenskom alpskom ozemlju (Ljubljana 1970)

„apoštolé“ (odb. výraz), čtyři stejně tlusté dubové vzpěry nesoucí trámový rámec (♣ „sedlo“), obepínající střední sloup („tatík“, „otec“) ♣ větrného mlýna beraního typu; nahoře **a.** podpírají střední sloup a dole jsou pomocí zářezů („pracny“) zapuštěny do základu dubového kříže (♣ „podešve“) pod úhlem 45°

VA

Lit.: Vařeka, J.: Větrné mlýny na Moravě a ve Slezsku (Uherské Hradiště 1982, 2. vyd.)

Archeologický skanzen v Modré u Velehradu, archeoskanzen, 21 replik postavených v l. 2003–04

na ploše 1,5 ha podle archeologických nálezů z velkomoravských lokalit. Skanzen představuje velkomoravské opevněné sídliště středního Pomoraví z 9. století; nachází se na jižním okraji obce Modrá. Objekty jsou soustředěny v areálu sídlištně-hospodářském, mocenském, řemeslnickém, církevním (základy raně středověkého kostela sv. Jana, opodál jeho hypotetická rekonstrukce z r. 2000); vstup do skanzenu je doplněn opevňovacími prvky, v zázemí pódium a provozní objekty. Konstrukce replik korespondují s konstrukčními prvky uplatňovanými v lid. stavitelství

VA

Lit.: Galuška, L.: Archeologický skanzen v Modré u Velehradu – velkomoravské opevněné sídliště středního Pomoraví (současný stav) (AH 30, 2005)

architektura, stavitelské umění, které vytváří díla, jejichž hmotou, opracováním, tvarem, prostorem, barvou a světlem má být dosaženo nejen požadovaného praktického účelu, nýbrž i uměleckého odrazu ideové náplně společenského světa. V užším smyslu znamená **a.** i každou jednotlivou stavbu jevící architektonický záměr.

Pro Jana Baucha je **a.** prostorovým ztvárněním všech ideových proudů té které doby, základním a určujícím faktorem pro všechna odvětví prostorového umění, pomníkem humanismu.

Současné trendy v **a.**: zakotvení obytného prostoru v řádu přírody (genius loci), soulad mezi stavbou a geologickou skladbou terénu, mezi rytmem krajiny a rozměry, tvary a proporcemi **a.**, výstavba ekologických a nízkoeenergetických domů, přírodní stavební materiály. v. LIDOVÁ ARCHITEKTURA

F–VA

Lit.: Barucki, T.: Architektura szwecji (ARKADY, Warszawa 1989); Bauch, J.: Barvy století (SNTL, Praha 1963); Blažiček, O. J.: Slovník památkové péče (Praha 1962); Syrový, B.: Architektura (Praha 1973)

architráv (z řec. archi = první, horní; lat. trabs = kláda, břevno), v antickém i pozdějším stavitelství vodorovný článek spočívající přímo na sloupech nebo pilířích. V lid. architektuře se vyskytuje u zděných ♣ lodžii a má funkci dekorativní

F

archivolta (ital., z řec. archi = přední a ital. volta = oblouk), vnitřní a vnější článkování oblouku, ↗ záklenku. U lid. architektury se vyskytuje v typické podobě u ↗ žudra na jv. Moravě a jz. Slovensku a také u vjezdových ↗ bran, ↗ portálů a jinde F

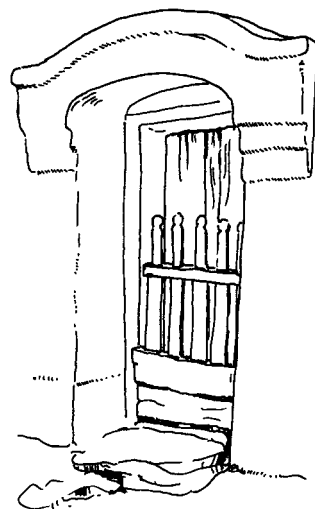
arkáda (z franc.), oblouk nesený svislými podpěrami (↗ sloupy nebo ↗ pilíři). V lid. architektuře se a. vyskytuje u ↗ podsíní, ↗ lodží a ↗ zápraží F

arkádové náspí v. ARKÁDOVÉ ZÁPRAŽÍ

arkádové zápraží (arkádové náspí, ↗ lodžie), otevřená nebo zčásti uzavřená chodba s řadou stejně velkých oblouků spočívajících na ↗ sloupech nebo ↗ pilířích. Vede po celé délce dvorové části budovy nebo jen podél hosp. části rolnické usedlosti. Častý prvek u lid. zděné architektury (Haná, již. Morava, již. Slovensko aj.). V literatuře se pro a.z. používá nepřesně i termínu ↗ loubí F

Lit.: Polonec, A.: Stĺpové podstenia obytných domov na južnom Slovensku (ZSNM 65, Etnografia 12, 1971)

arkýř (z lat. arcere = hradit, opevňovat), uzavřená část budovy vyložená před její průčelí na konzolách nebo podporách, umožňující výhled do stran podél ↗ průčelí. Nejčastěji se vyskytuje u gotických a renesančních staveb v městském prostředí. Bývá také častým prvkem městské a vesnické architektury z období národního obrození v balkánských zemích F

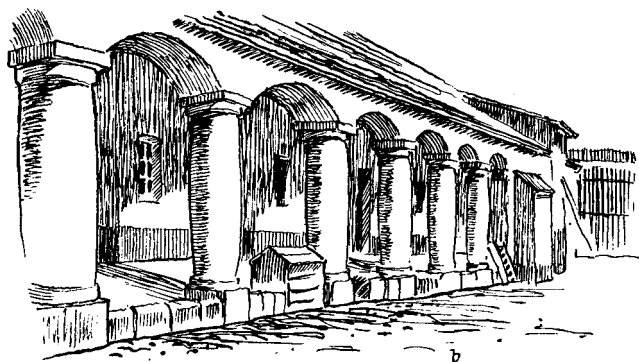
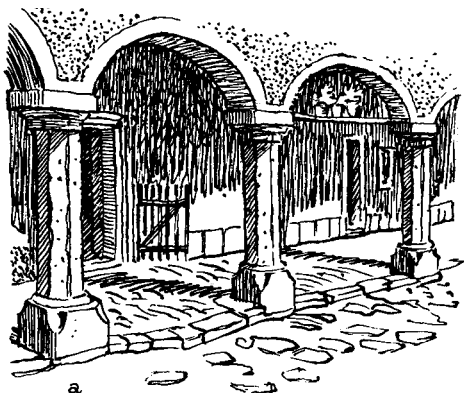

archivolta ; Nová Lhota, o. Hodonín

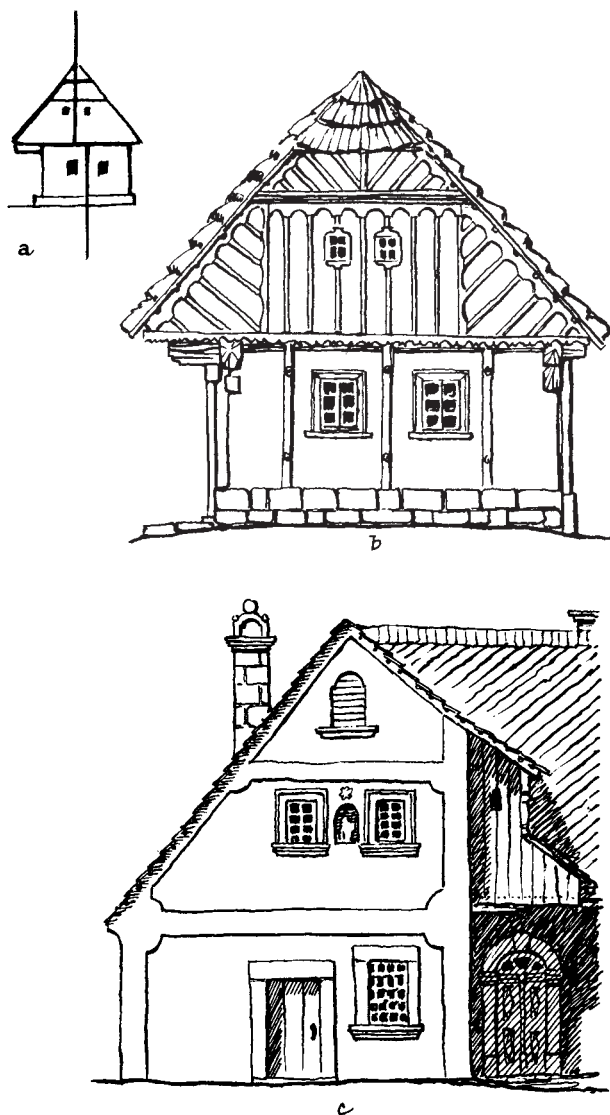
armatura v. VÝZTUŽ

asymetrická střecha, vyznačuje se nestejně dlouhými spády střešních ploch nebo jejich rozdílným sklonem; v lid. architektuře je častá např. na Chebsku u domů, které mají na nádvorní stěně vytvořeno patro, zatímco zadní okapová stěna je přízemní. Vyskytuje se rovněž v Podkrušnohoří a ve zvláštní formě (napojení přízemních přístěnků u patrových domů) v sev. Čechách a jinde F-VA

asymetrický půdorys, vnitřní členění obydlí, jehož charakteristickým znakem je situování vstupní síně na okraj domu; za ní následují (v příčné nebo podélné ose) ↗ jizba a ↗ komora/↗ světnice. V čes. zemích se jako obecnější a typická forma nevysky-

Arkádové zápraží: a) Palonín, o. Šumperk; b) Chřlice, o. Brno-venkov

Asymetrická střecha: a) schéma; b) Olešnice čp. 36, o. Semily;
c) Frýdštejn, o. Jablonec nad Nisou (býv. kovárna, datace 1835)

tuje (výjimečně kolem Českého Těšína). Je doložen na Oravě, Horehroní, slov. Zamaguří, kam zřejmě pronikl z polského území, kde má početnější zastoupení

Lit.: Frolec, V.: Kulturní vztahy v lidovém stavitelství v Karpatech (SN 16, 1968); Matlachowski, W.: Budownictwo ludowe na Podhalu (Kraków 1892)

asymetrický štít, štít, jehož vrcholová část jde mimo kolmou osu procházející středem štítové

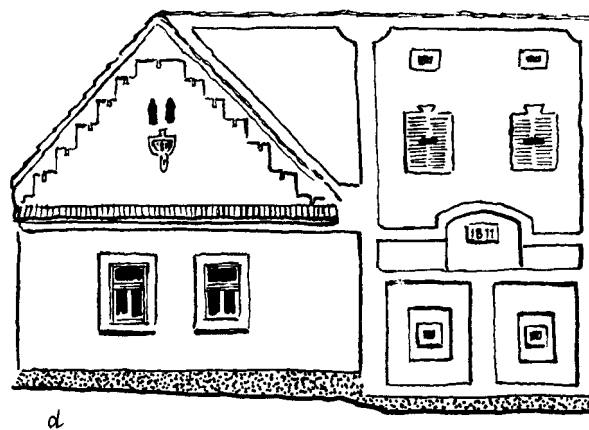
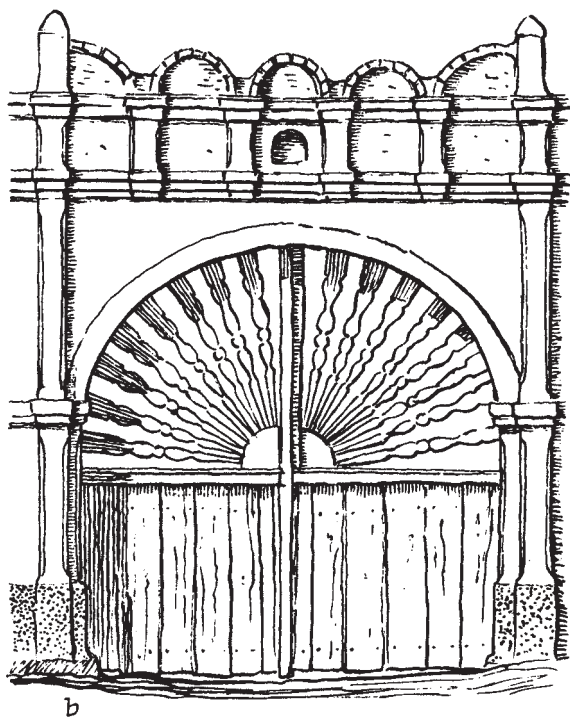
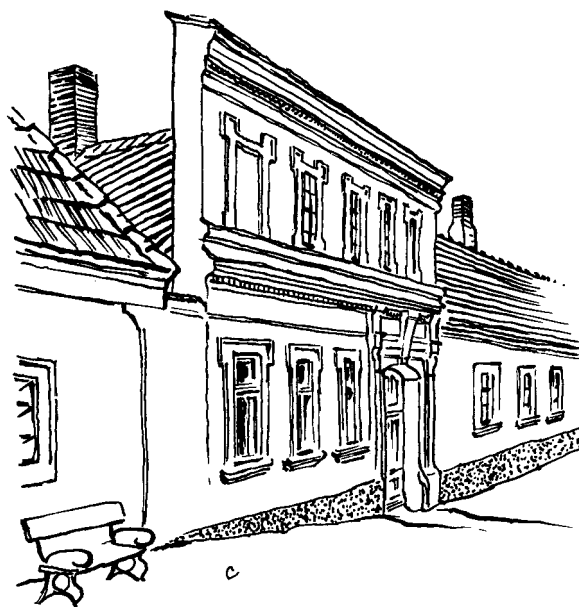
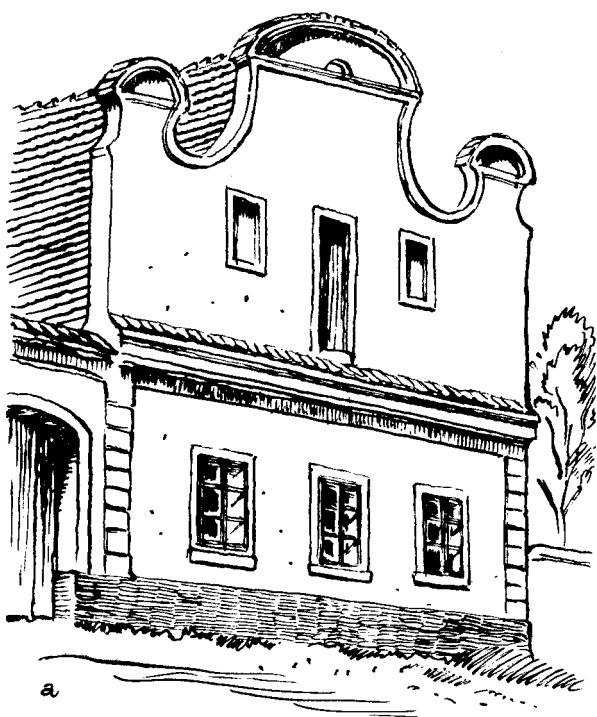
(užší) stěny stavby. U lid. architektury se vyskytuje dosti často (západní a severní Čechy aj.)

atika, zídka nad průčelní římsovou domu při okraji střechy, na kterou zakrývá pohled; opticky zvyšuje průčelí. V 19. stol. proniká vlivem slohové architektury do zděného stavitelství městeček a větších vesnic (např. v již. a vých. Čechách – Stráž nad Nežárkou, Ponědrážka, o. Jindřichův Hradec; Dašice, Komárov, Sezemice, o. Pardubice)

atypická stavba, budova vymykající se půdorysným členěním i celkovým stavebním řešením ustálené tradici vesnických stavebních objektů. Takový charakter mají např. obydlí vzniklá úpravou hosp. staveb (samostatně stojících komor, lisoven, sušáren, pazderen apod.)

Ausobský Antonín (1885–1957) Ing. arch. dr., profesor architektonické tvorby, teorie a vývoje architektury na ČVUT, zakladatel archivu lid. architektury na býv. Vysoké škole architektury a pozemního stavitelství při ČVUT (dnes FA ČVUT) a autor učebního textu pro vysoké školy Základy tvarosloví české lidové architektury (SNDL Praha, 1954)

azbestocementová břidlice, novější druh poměrně lehké ohnivzdorné krytiny, průmyslově vyráběné. Připevňuje se převážně na bednění pozinkovanými hřeby, mezi sebou se spojuje spoukami; desky a.b. se překrývají o 5 až 7 cm. Hřebeny a nároží se kryjí azbestocementovými hřebenači. Používala se po celém území našeho státu

Atika: a) Opatovice, o. České Budějovice; b) Skalsko, o. Mladá Boleslav; c) Stráž nad Nežárkou (Malé náměstí čp. 40), o. Jindřichův Hradec; d) Ponědrážka čp. 32 (obydlí z r. 1889, špýchar 1811), o. Jindřichův Hradec

baba (nář., záp. Čechy), 1. hůl, s jejíž pomocí se hadrem ucpával $\nrightarrow$ sopouch; 2. hadr k ucpání kouřového otvoru (Chodsko) F

bába (nář.), 1. kamenný, hrubě tesaný kříž u cesty, plnící funkci mezníku; 2. $\nrightarrow$ komín k uzení masa (Nymbursko) F

báci, batina (nář., např. Podkrkonoší, Příbramsko, jz. Čechy) v. NEPÁLENÁ CIHLA

bačkora (nář., vých. Čechy) v. NEPÁLENÁ CIHLA

bačov (nář., Slovensko), roubená, méně často kamenná stavba dvojdílná o $\nrightarrow$ jizbě s otevřeným $\nrightarrow$ ohništěm bez pece a rozlehlém chlěvu, kterým se vstupuje do jizby a který v prostoru přilehlém k jizbě zastupuje $\nrightarrow$ síň. Každá jiná půdorysná forma **b.** je dokladem jeho funkční změny, tj. buď přestavby **b.** v trvalé obydlí, nebo poklesu původně trvalého obydlí na **b.** V hist. pramenech jsou **b.** doloženy k r. 1673 pod názvem „*chaloupky*“. Zemědělsky významné byly **b.** na katastrálním území obce Papradno (o. Považská Bystrica), kde se používaly ještě v padesátých letech 20. stol., a to podobně jako v Suché Hoře a Hladovce na Oravě („*sopy*“, „*kra-viarky*“), v Litmanovské na Spiši („*majdan*“) aj. (ve stavebně nejrozvinutější podobě na Horehroní v Telgártu, Šumiaci aj.). Sloužily k „bačování“, které definujeme jako zvláštní formu pastvy a ustájení dobytka spojenou s hospodařením mimo vlastní usedlost. Přes často značnou vzdálenost od mateřské usedlosti v údolní obci zůstal **b.** integrální součástí hosp. jednotky ve vesnici, pro kterou byl významnou ekonomickou složkou. Bačovalo se od května do října a na bačování se podíleli jen někteří členové rodiny (velkorodiny), kteří byli v pravidelném kontaktu s mateřskou usedlostí. Některý **b.** vlastnilo několik hospodářů společně.

B. v širším slova smyslu je každá sezónní hosp. jednotka zakládaná k pastvě i hospodaření podle místních ekonomických a přírodních podmínek v $\nrightarrow$ extravilánu vesnice především v považsko-kysucké oblasti a na přilehlé moravské straně Javorníků, kde je znám v různých stavebních variantách i pod jinými jmény („*bačovisko*“, $\nrightarrow$ „*cholvark*“, „*letník*“, $\nrightarrow$ „*letovisko*“, „*stánisko*“ apod.) VA

Lit.: Bednárík, R.: K štúdiu cholvarkov na Kysuciach (ZSNM 57, Etnografia 4, 1963); Plessingerová, A.: Bačování na papradských kopanicích (ČL 38, 1951); Plessingerová, A. – Vařeka, J.: Letní stavby a jejich využití v oblasti slovenských Javorníků (ZSNM 67, Etnografia 14, 1973); Plessingerová, A. – Vařeka, J.: Vztah mezi formou rodiny a obydlím. Doklady z oblasti slovenských Javorníků (SN 27, 1979); Štika, J.: Salašnické ustájování dobytka a košarování na moravsko-slovenském pomezí (ČL 45, 1958)

bačovská koliba, salašnická koliba, valaská koliba (Slovensko), sezónní obydlí pro baču a valachy (pastýře) na ovčí $\nrightarrow$ salaši F

Bahenský, František (1976) PhDr., PhD., obor: historie a etnologie (FF UK), vědecký tajemník EÚ AV, přednáší etnologii (včetně lid. architektury) na FF ZČU v Plzni. Zpracoval skalní obydlí v ČR (ČL 89, 2002) a pro Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska (EÚ AV, eds. od r. 2004 B. F. a Woitsch Jiří) sestavil mapu skalních obydlí a současně se podílí na mapování a počítačovém zpracování dalších jevů lid. architektury. V rámci stacionárního výzkumu sibiřských Chantů zpracoval jejich obydlí včetně způsobu bydlení VA

bakovačka (nář., sev. Čechy) v. NEPÁLENÁ CIHLA

Baláš Emanuel (1914–1966) PhDr., vystudoval srovnávací vědu náboženskou a národopis na UK. Od r. 1947 vedoucí národopisného oddělení Státního fotoměřičského ústavu v Praze, které v r. 1948 přikročilo k realizaci výzkumu lid. kultury v Čechách se zvláštním zřetelem k lid. architektuře. V r. 1950 byl pověřen vedením referátu lid. architektury ve Státním památkovém úřadě v Praze, kde organizoval soustavný výzkum lid. architektury v pohraničních oblastech čes. zemí. Od této doby se **B.** začíná

systematicky věnovat studiu lid. stavitelství. V této činnosti pokračoval i v Kabinetu pro národopis (později Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, dnes Etnologický ústav Akademie věd ČR /EÚ AV/), kam přešel v r. 1953 a kde působil až do své smrti. Hlavní pozornost věnoval ✦ polygonálním stodolám, ✦ hrázděné konstrukci a ✦ skalním obydlím (ČL 41, 1954; 51, 1964; 52, 1965; ČE 9, 1961; Československá vlastivěda 3. Lidová kultura, Praha 1968 aj.). Předčasná smrt znemožnila **B.E.** zpracovat celý rozsáhlý a velmi hodnotný materiál z terénních výzkumů; je uložen v EÚ AV ČR v Praze, odd. Dokumentační sbírky a archivní fondy, osobní fond EMANUEL BALÁŠ

F–VA

Lit.: Mišurec, Z.: PhDr. Emanuel Baláš, Život a dílo (tisky ÚEF, Praha 1970); Vařeka, J.: Emanuel Baláš /1914–1966/ (NA 3, 1966)

balkón, přístupná, před nosnou konstrukci stavby vystupující nebo na ni zavěšená plošina, ohrazená zábradlím a sloužící hosp., obytným nebo reprezentačním účelům. Do městeček a větších vesnic českých zemí proniká pod vlivem slohové architektury v 19. stol. V lid. prostředí je např. častým prvkem domů v balkánských zemích. V našem vesnickém stavitelství se objevuje u zděných staveb sz. od Prahy (Ruzyně, Třebíz) a jinde

F

balustráda (z řeč.), zábradlí složené ze sloupků či z kuželek (balustrů)

F

baňa (nář., moravsko-slovenské pomezí) v. KABŘINEC

banka, baňka (nář., vých. Morava, záp. Slovensko) v. KABŘINEC, MAKOVICE

bankál v. OKNO

Banské múzeum v prírode, jeho výstavba zahájena v r. 1966 v Banské Štiavnici. Podnět k založení vzešel od Banského múzea Dionýza Štúra (dnes Slovenské banské múzeum) v Banské Štiavnici. Zaměřuje se na záchranu důlních technických a architektonických památek. Skládá se z povrchové a podzemní expozice. Na povrchu jsou v pro-

středí starých důlních objektů soustředěna a instalována povrchová důlní a hutnická zařízení, v podzemí tvořeném starými důlními díly ze 17. až 19. stol. jsou vystavena zařízení a nástroje používané při podzemních razicích a dobývacích pracích. Cílem je postupně dokumentovat vývoj důlní techniky od 16. stol. do současnosti, a to ze všech hornických oblastí na Slovensku. Počítá se s převezněním objektů typických obydlí horníků, které mají být vybaveny původními interiéry; budou dokumentovat životní úroveň jednotlivých vrstev hornického obyvatelstva na Slovensku v různých hist. obdobích

F

Lit.: Novák, J.: Banské múzeum v prírode v Banskej Štiavnici (ZSNM 68, Etnografia 15, 1974) ; Langer, J.: Evropská muzea v přírodě (Baset, Praha 2005)

barák (z franc.), výraz v češtině doložený od 18. stol.; 1. dočasná dřevěná stavba pro hromadné ubytování; 2. vesnický domek bez polí nebo s malou výměrou; 3. ✦ dělnické obydlí v průmyslových oblastech; 4. sešlé stavení; 5. expresivně dům vůbec; 6. dřevěná ✦ podsíň před vchodem do domu (Českomoravská vrchovina); 7. (nář., vých. Čechy) ✦ palanda ve chlévě pod stropem, lože; 8. (nář., vých. Čechy) malý prostor pro nemocné, oddělený od zbývajících částí ✦ světnice bedněním, které nedosahovalo stropu

F–VA

Baran Ludvík (1920) PhDr., Dr.h.c., DrSc., vystudoval etnografii a antropologii na UK, kameru a dokumentaristiku na FAMU; v r. 1977 jmenován profesorem Filmové a televizní fakulty AMU v Praze. Věnuje pozornost kulturním přezítkům (disert. práce z r. 1948), výtvarným projevům v lid. architektuře (Barva v umění, kultuře a společnosti, Praha 1978; Audiovizuální prostředky, technika, tvorba, využití, Praha 1978). Napsal příspěvky o dokumentaci lid. staveb (ČL 4, 1949; 39, 1952) a je autorem bohaté fotodokumentace vesnické architektury

F–VA

baraniarka (nář., sev. Slovensko); 1. ✦ košárová ohrada pro stádo beranů; 2. přenosná ✦ koliba pro pastýře beranů

F

barevnost lidové architektury, je dána především přírodním materiálem, konstrukcí stavby (✦ hrázdění), ale i záměrnou výzdobou, která dosáhla největšího rozkvětu v 18. a v 19. stol. K nejedno-dušším barevným projevům patří přetírání spár mezi trámy roubené stěny hliněným kalem nebo vápnem ředěným pro natírání štětkou, natírání ✦ dveří (na zeleno, na hnědo, na žluto), rámců ✦ oken (na hnědo, na bílo, na žluto, na modro, na červeno, na zeleno) a bílení obvodu vnějších dveřních a okenních otvorů až 20 cm širokým pásem; v Podkrkonoší, v podhůří Orlických hor, na Plzeňsku a místy na Slovensku hospodyně přidávaly do vápenné směsi barevné hlinky a lícily spáry na žluto, na zeleno, na modro ap. Stěny roubených domů v Čičmanech jsou proslulé bohatou ornamentální výzdobou, kterou ženy každoročně obnovují vápnem. Jednoduchá výzdoba vápnem, zvláště kolem oken a na nároží, se udržela i v jiných oblastech Karpat, jako např. ve valašských vesnicích pod Javorníky; byla známa i místy v Čechách, např. na Hořicku, kde se drobnou kresbou bílých geometrických vzorů zkrášlovala ✦ zhlaví nárožních trámů. Na Těšínsku a sz. Slovensku se na spodních plochách vypuštěných trámů roubené stěny zachovaly polychromované výzdobné prvky z konce 19. stol. V poslední fázi se místy ujalo bílení celých roubených domů (na Pardubicku a jinde se vystupující plochy natíraly žlutou hlinkou) zředěným vápnem, do něhož se někdy přidávalo pro docílení působivější běloby i trochu šmolky. Tento způsob ochrany dřevěných stěn (často s hliněnou omazávkou) je charakteristický v horských kotlinách a podhůří slovenských Karpat. ✦ Podezdívky se bílily, ✦ podrovnávky se lícily šedě či černě (barva byla připravena přidáním sazí do vápenného roztoku), v různých odstínech modré barvy, tmavočerveně ap. (Slovácko). Na Pardubicku a jinde se používala zelená barva nejen na podezdívky, ale také k vyznačení pásů kolem oken a dveří, a dokonce i uvnitř obílené ✦ světnice byly kolem dokola vysoké zelené nátěry, které vroubily i horní část stěn pod ✦ stropem až 50 cm širokou stuhou; tato zelená plocha tu byla postříkána červenou a modrou barvou tak hustě, že celek činil fialový dojem. Strop býval po zavedení sporáku obílený, v Polabí také kropený

(na bílém či žlutém základě modře ap.); v patrových komorách se ojediněle dochovaly malované stropy z 18./19. stol. Dveře do ✦ komory se v zámožnějších usedlostech natíraly ve dvou i více barvách (na zeleném základě bílá pole, na žlutém základě červená a zelená pole – Pardubicko), dveře do světnice, popř. i do komory se podobně jako ✦ okenice malovaly obdobnými rostlinnými nebo geometrickými vzory jako nábytek (Polabí).

V některých krajích, např. na Mělnicku, Hořicku, ve vých. Čechách, ale také u zámožnějších gazdů v Karpatech se na ✦ lomenici bíle vybarvovaly krycí lišty nebo se celá lomenice bílila a lišty se natíraly tmavohnědě, červeně, černě i jinak, někde se dokonce tečkovaly (zjištěno na Poličsku ve vých. Čechách). Zvláště bohatě se polychromií zdobila ✦ okřídlí v sv. a ve vých. Čechách koncem 18. a v 1. polovině 19. stol. (Jičínsko, Chrudimsko, Zlínsko aj.), kde rostlinný ornament přecházel na horní část obílené lomenice nebo jen na její prostřední prkna (ve vých. Čechách byly oblíbeny žluté, červené a černé ornamenty na bílém podkladě, častými kombinacemi barev byly také bílá, popř. žlutá a červená nebo červená, modrá a bílá anebo červená a černá ap.); malované lomenice byly známy i na Šumavě a později místy na Valašsku na chalupách zámožnějších majitelů. Barevná výzdoba se uplatnila nejprve na ✦ záklopech ✦ kabřinců ve vých. polovině Čech, na Moravě i na Slovensku (rostlinný a geometrický ornament, nápisy, letopočet, ale vyskytl se i figurální motiv – panenka na zaniklém domu na Poličsku z r. 1723 – popsán T. ✦ Novákovou). Černá barva k napsání nápisu byla připravena ze sazí, jež se rozmíchaly v mléce a vodě a k nimž se přidalo trochu mouky rozdělané v kořalce; červená písmena se psala rudkou, žlutohnědá štětečkem nasyceným okrem. Z tesařských mistrů vynikli na Chrudimsku v 90. letech 18. stol. v malování okřídlí, štítů a kabřinců např. Josef Matras.

Na hrázděných domech kontrastují světlé plochy s trámovou krostou natřenou černě, tmavohnědě, žlutě, ale také červeně, zeleně nebo modře. Největších barevných efektů dosáhlo chebské ✦ hrázdění na přelomu 18. a 19. stol. za působení tesařských mistrů Fischerů, kdy se barevně odlišovalo i ✦ přelátování trámů ve štítě, a dokonce hlavičky dřevě-

ných hřebů v jejich středu. Kromě toho se barevně zdobil a roubený věnec u průčelních stěn.

Také zděné stavby se bílily a místy se záhy začaly přidávat do jarních nátěrů omítek barevné hlinky, ale tak, aby budovu zbarvovaly do světlých tónů (na Hané se cihlové domy mnohde neomítaly, takže vyhlížejí tmavočerveně). Zvlášť bohatou barevnou výzdobou vynikaly a blatské statky; podle vyprávění devadesátiletého výměnkáře, které v r. 1956 zachytil v Záluží u Vlastiboře L. a Štěpánek, vyhlížela náves jako dílo barevné výtvarnosti, neboť každá část plastické výzdoby měla svoji barvu (na červeném závěsu byl modrý zvoneček se žlutým srdíčkem nebo zelený věneček, každá cihla klenby nad okny a dveřmi byla jiné barvy, to vše vystupovalo z béžového podkladu omítky). Později hospodyně neměly na výzdobu fasád už tolik času a dnes jsou tyto domy obileny, výzdoba je bílá (také opačně – základ bílý, výzdoba béžová, žlutá aj.). V sev. Čechách se červenou, bílou a zelenou barvou polychromovaly kamenné portály dveří a ostění oken. Proslavená je výzdoba stěn hliněného domu pestrobarevnou malbou, která hlavně na Slovácku vyrůstala nejpozději od poč. 19. stol. pod dovednými rukama maléřek na bílých pásech kolem oken, dveří, na a žudech, kolem čísla domu a pod domovými a římsami.

V sev. Čechách byly domy z ochranných důvodů asi od poloviny 19. stol. pobíjeny různobarevnou břidlicí šupinovitě skládanou do různých ornamentů, a to v barvě šedé až bílé, tmavošedé až černé. Také prkenný plášť dřevěných domů v sev. Čechách bývá natřen různými barvami (šedá, tmavozelená, žlutá aj.).

K b.l.a. přispívá i krytina (od žluté přes tmavošedou až černou po červenou) a přírodní okolí stavby. V. též NÁSTĚNNÁ MALBA

VA

Lit.: Hanuš, J. – Rosůlek, Fr.: Lidopis. Pardubicko, Holicko, Přeloučsko 2, část 1 (Pardubice 1905); Haroková, E.: Polychromované výzdobné prvky na domě č. 21 v Bystřici n. O. z konce 19. stol (NA 16,1979); Melniková-Papoušková, N.: Lidová malířská výzdoba zdí, podlah a oken. Tvořivost českého lidu v tradiční umělecké výrobě – sborník (Praha 1953); Pražák, V.: K problematice malby srubových domů v Čižmanech. Lidové stavitelstvo a bývanie na Slovensku – sborník (Bratislava 1963); Reinfuss, R.: Malowane

zreby chałup wiejskich (Polska sztuka ludowa 3,1949); Šolta, A.: Lomenice chalup na Chrudimsku (Chrudim 1894); Štěpánek, L.: Barevný půvab našich chalup (Knihovna Květy 38,1979); Nováková, T.: Na Librově gruntě (Praha 1956)

barvírna, výrobní stavba nebo místnost barvířů někdy spojená s prostorem pro mandlování (v. MANDL). Bývá zpravidla pod jednou střechou s obytným domem. Domy barvířů měly vysokou a širokou střechu s rozlehlou půdou, na níž se za nepříznivého počasí sušilo barvené a potištěné plátno. Střecha přečnívala na průčelní a nádvorní straně o 100 až 140 cm a pod tímto převisem byly upevněny žebřiny a a bidla, kde se sušilo rozpracované plátno a modrotisky. Dodnes pracují nebo donedávna pracovaly některé b. zejména na jv. Moravě (Strážnice) a na Slovensku (Bánovce nad Bebravou, Martin, Púchov, Levice, Želiezovce, Stará Ľubovňa aj.)

F

Lit.: Československá vlastivěda 3. Lidová kultura (Praha 1968); Vydra, J.: Minulost lidové výroby a její organizace na Slovensku (Věci a lidé 2, 1949–50)

bašta, 1. obydlí baštýře (rybářského zřízence ošetřujícího a hájícího přidělené rybníky v rybníčním obvodu) v již. Čechách; 2. srub na vypusti velkého rybníka; 3. přístřeší pro ovce (a pajta) na horské pastvině u a salaše na vých. Moravě

F

batina (nář., Příbramsko), a nepálená cihla (rozměry: 29 x 10 x 15 cm; 25 x 14 x 15 cm)

VA

bedňanka (nář., Slovensko), jáma na brambory s dřevěnou stříškou

F

Bednárik Rudolf (1903–1975) PhDr., doktor hist. věd, profesor národopisu na UJAK. Vystudoval dějepis, zeměpis a národopis na UJAK v Bratislavě (1923–1928). V r. 1930 se stal kustodem národopisných sbírek Slovenského národného múzea v Martine, od r. 1941 působil jako odborný referent národopisného odboru Matice slovenské v Martine. Odtud v r. 1950 přešel na katedru etnografie a folkloristiky UJAK v Bratislavě. V jeho rozsáhlém vědeckém díle zaujímá zvláštní postavení lid. stavi-

telství – Hmotná kultura slovenského ľudu, Slovenská vlastiveda 2 (Bratislava 1943); Ľudové staviteľstvo na Kysuciach (Bratislava 1967) F

Lit.: Mruškovič, Š.: K sedemdesiatke univ. prof. dr. Rudolfa Bednárika, DrSc. (ZSNM 67, Etnografia 14, 1973); Potonec, A: Univerzitný profesor Dr. Rudolf Bednárik, DrSc., zomrel (ZSNM 71, Etnografia 18, 1977)

bedněná stavba v. BEDNĚNÍ

bedněnĭ, ochranný kryt z prken, stavební technika, pobíjení trámové (zvláště rámové) konstrukce prkeny. Uplatňuje se hlavně na menších stavbách (✦ kolnách, ✦ dřevnicích, chlívčích, přístavcích). Bedněné stěny však mají i ✦ větrné mlýny a ✦ stodoly. Na Ašsku a Chebsku jsou stodoly s bedněnými stěnami doloženy už z 1. poloviny 18. stol. Často se bednily i ✦ štíty, ✦ pavlače aj. VA

Lit.: Vařeka, J.: Lidové stavby v ašském výběžku (ČL 52, 1965)

bedno (nář., vých. Morava), půlkruhová ✦ záklopa ✦ kabřince u roubených domů. V některých krajích (sv. a vých. Čechy, záp. Morava, vých. Morava aj.) se **b.** zdobila barevným rostlinným nebo geometrickým ornamentem. Býval na nich také letopočet, iniciály a nápisy biblického obsahu F

bedro (nář., již. Čechy) v. LOMENICE. V záp. Čechách také „hlaviny“, „peření“ nebo ✦ „svisle“ VA

běhoun, 1. v. VAŽAK (ve slov. nář. behúň), okrajový sloupek ✦ vrat, na němž se vrata otáčejí, 2. horní kámen mlýnského složení VA

behule (nář., Slovensko) v. VRATA

bechyňské háky (lid. esovky), zvláštní druh střešních tašek; keramická krytina ručně vyráběná od poč. 19. stol. do 2. světové války v paarovské cihelně v Bechyni. V profilu má hák tvar ležatého S a upevňuje se zaháknutím. Užívalo se jich na stavbách v Bechyni a nejbližším okolí VA

bejk (nář., již. Čechy) v. NEPÁLENÁ CIHLA

bělídlo (vých. a sv. Čechy kotlina, kotlisko, záhřivka, zápařka), drobná roubená/zděná stavba s inventářem na bílení Iněného plátna a příze; součástí **b.** byly travnaté plochy u vodních zdrojů (většinou rozvedených do několika paralelních stružek) zvané běliska nebo pláteniska; běličů k nim přistavovali přenosné hlídací boudy. Přední znalec venkovských technických památek L. ✦ Štěpán k vybavení selského **b.** (ještě byla **b.** řemeslná a manufakturní) počítá jednu až dvě máčecí kádě a kotel na ohřívání vody. Kouř a pára unikaly spárami ✦ srubu nebo otvorem ve hřebenu ✦ valbové střechy, chráněným mírně nadsazenou sedlovou stříškou (jezdcem). Plátna k bílení se nakladla do kádě s výpustným čepem a lila se na ně horká voda přes plachetku zv. záhřevka s dřevěným popelem. V kádi byl dole žlábek, aby se louhový roztok po vytažení čepu vypustil zpět do kotle; tento proces se opakoval nejméně desetkrát. Bílení pak pokračovalo na louce poléváním vodou a slunečním vysoušením.

B. je možno si prohlédnout v muzeu v přírodě Vysočina VA

Lit.: Štěpán, L. – Vařeka, J.: Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech (Kruh, Hradec Králové 1991); Urbánek, R.: Dřevo, hlína, opuka. Lidové stavitelství na Vysokomýtsku (Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, 2004)

Beneš Josef (1917–2005) PhDr., CSc., absolvent národopisu a filozofie na UK, muzeolog, od r. 1956 odb. pracovník odboru muzeí MK býv. ČSR. Autor soupisu lid. staveb v býv. okrese Uherský Brod (ČL 40, 1953) a několika příspěvků věnovaných otázkám ochrany a významu lid. staveb (Věstník NSČ 1960, č. 1; Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 9 1976), muzejním expozicím lid. bydlení (ZSNM 56, Etnografia 3, 1962) a problémům muzeí v přírodě (ČL 48, 1961; PP 23, 1963; Osvětová práce 18, 1964; 19, 1965; ČL 56, 1969; Múzeum 16, 1971; samostatně: Národopisná muzea v přírodě jako naléhavý problém naší společnosti, Olomouc 1967). Při soupisu pořídil na 170 kreseb lidových staveb VA

Beneš Karel (1881–1941) prof., malíř a kreslíř lid. stavení a našeho venkova (Náchodsko, Hlinecko,

záp. Morava, Slovensko). Jeho práce jsou uloženy v některých muzeích vých. Čech (Chrudim) a v národopisném odd. NM

VA

beraní větrný mlýn v. VĚTRNÝ MLÝN

Berková Jana (1963) Mgr., vystudovala historii a etnologii na FF UK a je vedoucí odd. péče o specifické druhy památek v NPÚ, územním odborném pracovišti středních Čech. Zaměřuje se na průzkumy památek lid. architektury ve středních Čechách (polygonální stodoly na Voticku, domy v obci Saky čp. 2, Mašov čp. 10, Vrátno čp. 28 – Památky středních Čech 7/3; 13/1, 14/1; 17/2; roubený dům v Příbyšicích – ZPP 59, 1999). V l. 1997–2001 inventarizační průzkumy a soupis lid. architektury v regionu

VA

besídka, **1.** lehká dřevěná stavba v zahradě – altán, slouží k posezení, letnímu příležitostnému stolování nebo k odpočinku, druhotně i k ukládání zednického nářadí; **2.** (nář., Čechy) polouzavřená nebo uzavřená část a zápraží před vstupem do domu; **3.** (nář., Čechy) a pavlač u zvýšených domů (v záp. Čechách se vyskytovaly více u chalupnických než u velkých stavení, a to tam, kde byl a dvůr k ulici otevřen, neohrazen); **4.** (nář., Orlické hory, okolí Nového Města na Moravě) prkenná a budka před vstupními a dveřmi do a síně

VA

betlém (nář., jv. Morava), postel s dřevěným příklopem na čelech, kladou se na něj peřiny

F

bidlo, **1.** dlouhá dřevěná tyč; **2.** žerď vodorovně zavěšená pod stropem u a topeniště (nebo jinde), sloužící k sušení a zavěšování prádla a oděvů. Nejčastěji bývá umístěna ve a světnici (a jizbě), v a komoře a na půdě; **3.** (nář., sv. Morava) trám procházející napříč středem jizby asi 80 cm pod stropem

F

bílení stěn, úprava stavby hašeným vápnem. Bílilo se pravidelně jednou až dvakrát v roce (nejčastěji na Velikonoce, před poutí nebo před posvícením) a příležitostně (před svatbou). Obecně se uplatňovalo na vnitřních stěnách domu. U zdě-

ných staveb se bílily celé plochy zdí, u neomítnutých kamenných a a roubených objektů často jen některá místa (spáry mezi trámy, konce zkřížených trámů na rozích a srubu, prostor kolem oken a dveří)

F

bláto (nář., jihočeská Blata), rašelina. Ve formě vypíchaných rašelinových cihel – borků sloužila k otopu v lid. domech na jihočeských Blatech

VA

blatský dům, místní dobová forma a jihočeského zděného domu vytvořená na Blatech (a bláto) kolem poloviny 19. stol. nadanými zednickými mistry, jako Fr. a Šochem, M. a Patákem, Š. Brenerem (podle vzoru neznámého autora z plástovické oblasti pracoval v Malých Chrástanech asi až do r. 1900) a dalšími. Vyniká bohatou a štukovou výzdobou a průčelí statku a a špýcharu, jmenovitě jejich a štítu, ale také a bran spojujících obytné stavení se špýcharem. Vedle štukového dekoru, v minulosti barevně tónovaného, přispívá k výstavnosti štítu i bohaté tvarování jeho obvodu, které se také uplatnilo u bran v jejich štítové nástavbě.

V již. Čechách se rozlišují především soběslavsko-veselská Blata (do jejich širší oblasti se z architektonického hlediska zahrnují např. Borkovice, Bošilec, Debrník, Hodětín, Hodonice, Horusice, Chotýčany, Mazelov, Nedvědice, Neplachov, Rybova Lhota, Sviny, Ševětín, Vitín, Zálší aj.) se stavebně nejzajímavějšími vesnicemi Klečaty, Komárov, Svinky, Vlastiboř a Záluží u Vlastiboře, které leží na obvodě rozsáhlých rašeliníšť a býv. močálu, a hluboká (též zbudovská) Blata (Čejkovice, Česká Lhota, Češnovice, Čičenice, Dasný, Dehtáře, Dívčice, Dobčice, Dříteň, Dubenec, Hrdějovice, Kočín, Lipanovice, Munice, Mydlovary, Nákrš, Novosedly, Olešník, Purkarec, Radošovice, Strýčice, Velice, Záblatí, Záblatíčko, Zábouří, Zahájí, Žabovřesky), kde se dochovaly význačné urbanistické soubory i solitéry hlavně v Bavorovicích, Holašovicích, Malých Chrástanech, Opatovicích, Pištině, Plástovicích, Zbudově.

Ve výzdobě blatských štítů se odráží rukopis doveďných zednických mistrů, z něhož je možno vysledovat okruh působnosti jednotlivých zednických part. **B.d.** má proto řadu místních forem. Rozdíl mezi obě-

Blatský dům; Záluží u Vlastiboře čp. 8, o. Tábor

ma základními oblastmi se jeví ve způsobu výzdoby (dekoraci štítu na hlubockých Blatech charakterizuje ↯ voluta, pro soběslavsko-veselská Blata je příznačný rozdrobený dekor) a ve větším podílu zachovaných kamenných staveb na hlubockých Blatech, které byly stavební vlnou 19. stol. jen upraveny. V obou blatských oblastech se v lid. stavitelství uplatnila transformace prvků ze slohové barokní a klasicistní architektury do vesnické a jejich vlastní zpracování, doplněné výzdobnými motivy z lid. prostředí. Charakter celé dekorace, komponované do vlysu nebo volně rozvržené do plochy, je měkký a stálým bílením se profilace zaobluje a dále změkčuje. V. také JIHOČESKÝ DŮM

VA

Lit.: Fryšová, E.: Jihočeská Blata (Praha 1913); Štěpánek, L.: Neznámý autor lidových staveb plástovické oblasti (ČL 53, 1966); Vařeka, J.: Pohlednice z jihočeských Blat (Můj dům 6, č. 10, Praha 1998); Wirth, Z.: Architektura blatského domu (Umění 17, 1949)

blizniak (slov.) v. DVOJDŮM

bloková stavba, nečleněná stavba se zdůrazněním jednotlosti hmoty. Charakter b.s. mají hlavně hliněné domy na jv. Moravě a již. Slovensku

F

blot (nář., Slezsko) v. SPORÁK

bobrovka, krytinová taška z pálené hlíny, plochá, hladká nebo rýhovaná, obvykle formátu 17,5 x 38 cm. Název podle segmentového ukončení ve tvaru bobřího ocasu. Krytina z b. se na okrajích ↯ střechy spojuje ↯ maltou

F

Bočková Helena (1952), PhDr., absolventka etnografie na MU, studium na sofijské univerzitě, pracovala v muzeích v Jihlavě a Pelhřimově, v EÚ AVČR v Brně. Zabývala se lidovou architekturou Vysočiny a jako první (1977) použila metodu etnologické interpretace stavebních plánů archivních fondů

v porovnání s terénní dokumentací jedné vesnice v rozmezí několika generací 1879–1938 (NA 20, 1983; Vlastivědná sborník Vysočiny 9, 1994). Seznámila se v terénu s lidovou architekturou v Bulharsku, Makedonii a Dalmácii, čehož využila pro balkánskou část syntézy lidového domu v Karpatech a na Balkáně (s J. † Langerem: Dům v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských, Rožnov p. R. 1999; EEC 5, 2001; Česká etnologie 2000 – sborník, Praha 2002) a objasnění funkce sezonních staveb na Balkáně (EEC 7, 2005). Věnuje se funkci staveb a sídel při tvorbě kulturní krajiny na jižní Moravě (Lidové stavitelství na jihovýchodní Moravě, In: Katalog Muzea vesnice jihovýchodní Moravy. Strážnice 2006) VA

boisko, bojisko (nář., goralské na sev. Slovensku a ukr., vých. Slovensko), zastřešený prostor mezi roubenou obytnou částí a srubem chlěva uprostřed domu, plnící funkci † mlatu † stodoly, výjimečně i † síně. Vyskytuje se u domu goralského a ukr. obyvatelstva na sev. Slovensku. Místy na Slovensku též ve významu † mlat F

boki (nář., Slovensko) v. PŘÍSTODOLEK

borház (nář., z maď., vých. Slovensko) v. VINNÁ BÚDA

bosáž v. RUSTIKA

Botík Ján (1938) doc. PhDr., DrSc., absolvent národopisu na UJAK, v l. 1967–88 pracovník, později vedoucí oddělení etnografie Národopisného ústavu SAV v Bratislavě; v r. 1988 odchází do SNM – nejprve nakrátko do Martina, odkud se opět vrátil do slovenské metropole, přednáší na Univerzitě Konštantína filozofa v Nitre. Zabývá se základním výzkumem lid. obydlí se zřetelem na rodinné formy, organizaci bydlení a srovnávací hlediska. Je autorem studií o obydlí rozšířených rodin v Hontě (SN 17, 1969), o sociálních aspektech lid. stavitelství v Karpatech (Lidové stavitelstvo v karpatskej oblasti – sborník, Bratislava 1974), o velkorodinném zemnicovém obydlí v bulharské Božurici (Acta ethnologica slovacica 1 – sborník, Bratislava 1974),

o modifikaci atributu lid. obydlí v prostředí etnických enkláv aj. F–VA

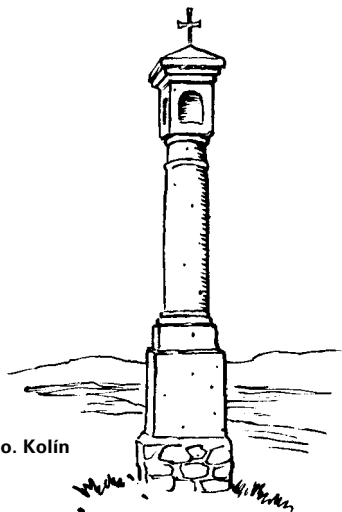
Lit.: Langer, J.: Ján Botík šedesátníkem (EEC 4, 1999)

bouda, 1. jednoduchý, obvykle přenosný dřevěný přístřešek pro hlídače sadu, pro dřevorubce nebo pro uhlíře. V Čechách (např. na Černokostelecku, Podbrdsku, v Polabí, na Šumavě) ji tvořily jen dva páry zkřížených tyčí nahoře spojených tyčí vodorovnou; tato konstrukce se obkládala slámou, stromovou kůrou, drnem ap.; 2. dřevěný deskový úkryt ustáleného tvaru pro psa (i z kamene); 3. horská usedlost v Krkonoších. Letní **b.** vysoko v horách, budované od 17. a 18. stol. k sezónnímu ustájení dobytka, jako útulek před nepohodou pro pastýře, hutníky a dřevorubce, se časem měnily v trvalá obydlí. Od 2. poloviny 19. stol. poskytovali horalé ubytování turistům. Na přelomu 19. a 20. stol. se **b.** stala synonymem pro horské hotelové zařízení v Krkonoších; 4. (nář., vých. Čechy) krytá, prkny bedněná chodba podél bočních stěn domu; 5. přenosná skládací jarmareční **b.** VA

Lit.: Hoser, J. K.: Das Riesengebirge und seine Bewohner (Prag 1841); Moravec, B.: Uhlíři v českých lesích (ČL 7, 1898); Patrčka, M. S.: O krkonošských horách (Přítel mládeže 1, 1923)

boudka (nář., záp. Morava), spodní část kachlových † kamen používaná k sušení topiva a uložení kuchyňských pomůcek (Třebíčsko, Velkomeziříčsko) F

boží muka, drobná stavba ve tvaru † sloupu, † pilíře apod., někdy se stříškou, s † výklenkem na obraz, reliéf nebo sošku, na vrcholu často opatřená křížkem, stojící volně v krajině, na rozcestí nebo na veřejném prostranství uvnitř obce. Zprávy o **b.m.** se objevují od 14. stol. Dodnes se dochovalo poměrně hodně raně novověkých **b.m.** (hlavně ze 16. stol.). Jedny z nejstarších **b.m.** stojí v Jiníně (o. Strakonice) „Na žalosti“ (kamenná, 248 cm vysoká, s vročením 1482), v poli na katastru Telče (sloupová **b.m.** z r. 1485), Odrovic (o. Brno-venkov, 1521) a obce Sítiny u Mariánských Lázní (datování 1609). Původ **b.m.** byl spojován se slovanskou liturgií a s tzv. cyrilometodějskými kříži, s pravěkými po-

Boží muka; Hradištko, o. Kolín

hřebišti a jinými uměle vykonstruovanými hypotézami. K rozšíření **b.m.** došlo z řady důvodů (na památku šťastných a nešťastných událostí, jako projev díky za odvrácení neštěstí, epidemií, za uzdravení, k uctění mrtvých, k usmíření sporu o majetkovou držbu mezi sousedy a vrchností, k vymezení hranice pozemku, jako pokuta za spáchaný přečin). Významnou úlohu měla **b.m.** jako orientační ukazatel na rozcestí. **B.m.** byla budována ze dřeva, z kamene nebo z cihel. Z typologického hlediska rozeznáváme několik skupin, jejichž základním rozlišovacím znakem je půdorys a celkové tvarování stavby. Některá **b.m.** tvoří už přechod k architektuře a kapličky. Pozoruhodné doklady **b.m.** se dochovaly zejména v již. Čechách a na již. Moravě

F–VA

Lit. Bečák, J. R.: Lidové umění na Hané (Velký Týnec 1941); Brož, J.: Jihočeská boží muka (NVČ 17, 1924); Král, A. B.: Zapomínaná architektura (Sborník Okresního vlastivědného muzea v Blansku 2, 1970); Král, A. B.: Boží muka v jižní části brněnského okresu. Typologie a chronologie (Jižní Morava 6, 1970; Květ, R.: Znamení na cestě (in: Staré stezky. Soubor rozšířených abstrakt z 2. pracovního setkání. Památkový ústav v Brně 25. 4. 1996); Matuszková, J.: Soupis památkově chráněných božích muk v okrese Břeclav (RegioM. Kulturně-vlastivědná revue okresu Břeclav 96–97, 1997); Spirhanzl-Duriš, J.: Drobné lidové stavby na Sedlecku (VČZM 13, 1940)

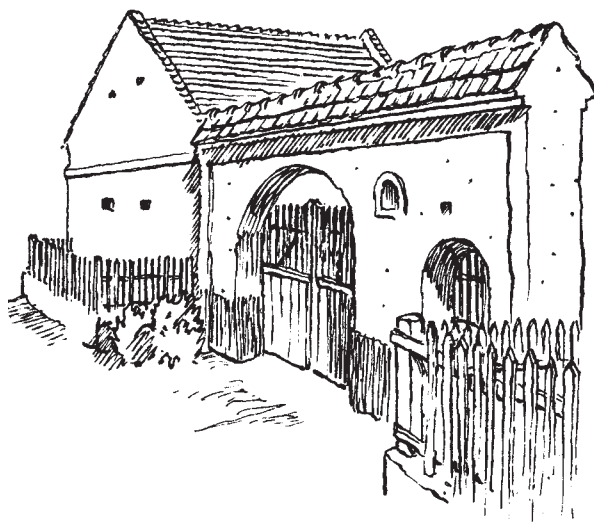
boží požehnání, 1. obrázek nebo text zarámovaný a zavěšený nad vstupem do a světnice; 2. před-

měty (peníze, podkova, svččená voda, poutní medaile, křížek apod.) ukládané při stavbě domu pod základový kámen

F

brána, široký vjezd vedoucí obvykle do dvora usedlosti, rovně, segmentovitě nebo obloukovitě přeložený, popř. nekrytý a uzavíraný vraty, nazývanými také **b.** Jednoduchá, častěji dvoukřídlá vrata jsou zavěšena na dřevěných či zděných sloupech nebo na zdi chráněné patníky (odrazníky, „úkolníky“); branka pro pěší je vyříznuta ve vratech nebo je vybudována vedle nich a vede obvykle na zápraží. Před domem vedle **b.** bývá la-
vička.

Dřevěné **b.** se šindelovou stříškou se dochovaly u větších usedlostí především v karpatské oblasti (leckde jsou i bohatě zdobené řezbou a rytou výzdobou, v níž převládají solární motivy a jiné ochranné symboly a znaky), byly však rozšířeny i v Čechách, a to ještě v 19. stol. i déle (tak např. J. Paroubek nakreslil dřevěné **b.** v Chodově v r. 1907; na střed. Polabí se budovaly z dubového dřeva, pobíjely se šindelem a navazovaly na roubený plot zv. hradba). V některých krajích bývají na zděných sloupcích **b.** kamenné, keramické nebo později i betonové ozdoby – koule, kuželky, vázy, šišky, stylizované květy, ale i plastiky psa, lva, labutě ap. Vyskytovaly se i kované kytice ve vázách a jiné

Brána; Štěpánovice, o. Třebíč

ozdoby, např. na vých. a již. Slovensku se objevují **b.** se zděnými sloupy završenými stylizovanou hlavou lidskou nebo zvířecí.

Zděné **b.** z kamene nebo z cihel se ve větším rozsahu stavěly od 18. stol. a pokrývaly se původně spalnou krytinou (✦ došek, ✦ šindel), od 2. poloviny 19. stol. ✦ taškami nebo ✦ prejzy či ✦ břidlicí. Četné **b.**, budované od konce 18. stol., vynikají výstavností spočívající v bohatém uplatnění hlavně barokních a klasicistních tvarů, které korespondují se štítovým ✦ průčelím statku, jež zároveň architektonicky dotvářejí. Nejkrásnější doklady **b.** se dochovaly např. na Českobrodsku, v již. i záp. Čechách (na Chebsku dokonce i s hrázděným překlenutím) a jinde. Mnohé **b.** jsou datovány (**b.** z Kozovaz, přenesená do muzea v přírodě v Přerově nad Labem, nese v roce 1793), mají štukovou výzdobu, ✦ výklenek nebo výklenky pro sošku a některé (podobně jako místy vrata) jsou pestře malovány (např. Albrechtice nad Vltavou čp. 12, z r. 1863, o. Písek). **B.** spolu s ✦ ohradní zdí tvoří v průčelí statku spojnici mezi domem a špýcharem, avšak v některých krajích, jako např. na dolním toku Želivky, bývají **b.** nápadně předsazeny před obytné stavení, jako by s ním ani nesouvisely. V oblasti boční domové orientace, u čtyřbokých usedlostí, u malých chalup, domků a v případě společných dvorů se **b.** neuplatnily. Mocné kamenné **b.** se stavěly na Sedlčansku a jinde, kde jejich zkosené ✦ ostění je datuje do 17. až 18. stol. Archeologicky jsou **b.** doloženy z 15. stol. (Pfaffenschlag, Svidna), ikonograficky v rukopisu J. Mandevilly před r. 1420 nebo na prospektech měst J. ✦ Willenberga (1571–1614).

Termínem **b.** se také označoval vchod/vjezd do vsi obklopené hradbou sroubenou z hrubých klád či zděnou (analogie s městskou **b.**).

K **b.** se vztahují některé lid. obyčeje: místy stavějí mládenci svým dívkám v předvečer 1. máje před **b.** májku, v tuto noc někde malují štětkou namočenou v rozředěném vápně na vrata svobodným děvčatům velká srdce s monogramy zamilovaných, jinde pískem, pilinami či vápenným kalem se vyznačují cestičky od **b.** milujícího k **b.** jeho milenky; slaměný věnec přibitý na vrata oznamoval, že v domě žije svobodná dcera očekávající nemanželské dítě. Dodnes se na venkově před dům snoubenců staví svatební

slavobrány ověncené girlandami z chvojí a květin s nápisem „Mnoho štěstí novomanželům“ atp. VA

Lit.: Dejmek, B.: Lidová architektura na Bělsku (Vlast. Sborník společenskovědních prací. Roztoky u Prahy 1972); Jindřich, J.: Chodsko (Academia, Praha 1956, str. 21, obr. 2); Jiřikovská, V.: Památky vesnických sídel na Slánsku. Vstupy a vjezdy do usedlostí /brány a branky/ (Časopis pro přátele památek a historie, 2002, 2); Matoušek, P.: Brány a vrata selských statků v Pojizeří (Od Ještěda k Troskám 2, 1923); Melniková-Papoušková, N.: Selská vrata na Českobrodsku (Výtvarná výchova 13, 1958); Melniková-Papoušková, N. – Štěpánek, L.: Vrata, vrátka a ozdobné vjezdy (Lidová tvořivost 9, 1958); Polonec, A.: Brány a branky ako stavebné objekty v oblasti Štiavnického pohoria (ZSNM 63, Etnografia 10, 1969); Procházka, L.: Dvě kamenné památky dolního Pojizeří (Kámen 4, 1998); Svoboda, O.: Kalichy, ozdoba stavení, vrat, průčelí a střech (ČL 13, 1904); Turzo, J.: Z ľudovej architektúry Turca (ZSNM 57, Etnografia 4, 1963)

branka, vstup pro chodce vedle ✦ brány do ✦ dvora, v ✦ ohradní zdi nebo i v ✦ plotu s jednokřídlými vrátky (dveřmi) z prken, latí nebo z tyček. **B.** v ✦ průčelí usedlosti zpravidla výtvarně koresponduje s architekturou brány, k níž bývá konstrukčně připojena. Pozoruhodné jsou dřevěné **b.** s rytým nebo malovaným dekorem, rozšířené místy na Detvě, v Liptově, na Oravě aj.; **b.** s bohatou ornamentální výzdobou kamenného ✦ ostění se dochovaly v Hontu a v Tekově. Nízké **b.** z planěk se vsazovaly na léto před vstupní ✦ dveře do ✦ síně, ✦ komor a ✦ chlévů, aby zabránily vstupu drůbeže. V nížinných oblastech vých. Slovenska byly i **b.** svisle vyplétané proutím VA

Lit.: Dejmek, B.: Lidová architektura na Bělsku (Vlast – Sborník společenskovědních prací, Roztoky u Prahy 1972); Jiřikovská, V.: Památky vesnických sídel na Slánsku. Vstupy a vjezdy do usedlostí /brány a branky/ (in: České památky, Časopis pro přátele památek a historie, 2002, 2)

Braunerová Zdeňka (1858–1934) česká malířka, grafička a knižní výtvarnice, která věnovala také velkou pozornost ✦ interiéru měšťanských bytů a vytvořila bohatý soubor obrazů a kreseb lid. architektury (střední Čechy, Semilsko); sběratelka lidového umění; její pozůstalost je v péči Středočeského muzea v Roztokách u Prahy VA

bravčová tehla (nář., slov.) v. VEPŘOVICE

brlení, 1. přehrada ve ∇ stáji; 2. oplocení, pažení, laťování, zábradlí F

brlenka, brlina, tyčka nebo laťka v ∇ brlení VA

brlinový plot, je zhotoven ze sloupků zaražených do země, na něž jsou přibity příčné ∇ latě, přes které se vertikálně prokládají tyčky F

broumovský urbář, městská kniha z r. 1676 s barevnými ilustracemi (24 pásů 15 až 21 cm širokých a 61 až 285 cm dlouhých), zobrazujícími všechna sídliště broumovského velkostatku spolu s jejich okolím (Broumov, Velká Ves, Rožmitál, Šonov, Otovice, Božanov, Martinkovice, Křinice, Hejtmánkovice, Jetřichov, Březová, Bohdašín, Verněřovice, Dolní Vižňov, Starostín, Horní Vižňov, Ruprechtice, Hynčice, Heřmánkovice, Janovice a samoty v horách). Cenný ikonografický pramen ke studiu vesnice a lid. staveb v 17. stol. (uložen ve Státním archivu Zámorsk, 1. oddělení, církevní fond) VA

Lit.: Šmelhaus, V.: Ikonografie krajiny a života lidu (ČL 52, 1965)

Brož Josef (1866–1949), středoškolský profesor kreslení; kreslil perem a akvarelem krajiny a lid. stavby na Plzeňsku, Novoměstsku a v okolí svého rodiště Vlachova Březí. Popsal typy selských statků na podhůří boubínském (NVČ 25–26, 1932–33), analyzoval stavitelské dílo Jakuba ∇ Bursy (NVČ 24, 1931), věnoval pozornost selskému baroku na Volýňsku a lid. stavitelství ve Vlachově Březí a okolí (VČsZM 11, 1938; VČZM 15, 1942), obydlím chudých – pastouškám (VČZM 15, 1942) a všiml si také drobných církevních staveb v již. Čechách, v podhůří Šumavy a jinde (NVČ 17, 1924; 18, 1926; 23 1930; ČL 8, 1899, ČL 9, 1900); do národopisné monografie Plzeňsko 1 (Praha 1934) napsal stať Poloha sídel a jejich útvar, doplněnou bohatou obrazovou dokumentací. Jeho pozůstalost je uložena v Okresním archivu v Prachaticích VA

Lit.: Starý, V.: Život a dílo prof. Josefa Brože (Jihočeský sborník historický 48, 1979)

brožek (nář., Těšín. Slezsko), uzavřená ∇ podsíň za domem sloužící jako skladiště. Vyskytuje se na Těšínsku F

brug (nář., slez.), druh stanové stodoly (v. OBOROH) rozšířený na Jablunkovsku. Slezské **b.** mají základnu asi 3 x 3 m a jsou přibližně 3 m vysoké. Jsou opatřeny ∇ sedlovou střechou, na rozdíl od ∇ oborohu nejsou otevřené, nýbrž mají stěny z polen F

Lit.: Stolařík, I.: Hřčava (Ostrava 1958); Stránská, D.: Poslední kurloky na Těšínsku (SIS 45, 1947)

břidlice, 1. hornina, kterou lze štípat na tenké desky („šupiny“); 2. druh ∇ krytiny z této horniny. V lid. stavitelství se **b.** jako krytina rozšířila hlavně koncem 19. a poč. 20. stol. (místy, např. ve střed. Čechách, je ojedinělé používání **b.** k pokrývání vesnických domů zaznamenáno již v 1. polovině 19. stol.; na panských, městských a církevních stavbách se **b.** uplatnila mnohem dříve). **B.** se pokládá na bednění nebo laťování. Přesah je podle sklonu a velikosti střešních ploch 6 až 11 cm, přesah u ∇ hřebenu a nároží 3 až 5 cm; úbočí se kryje způsobenými prkny nebo oplechováním. **B.** se používala jako krytina zejména v okolí Rabštejna nad Střelou, na Železnobrodsku, Svitavsku, Šumpersku, Rýmařovsku, Olomoucku, Bruntálsku, kde se vyskytovaly břidlicové lomy, ale také na jv. Moravě a jinde. V 19. stol. se zvláště v sev. Čechách štítý domů zdobně obkládaly **b.**; v současné době je **b.** vyhledávanou surovinou pro výrobu obkladového materiálu při povrchové úpravě architektonicky náročných staveb.

B. se dosud těží na moravsko-slezském pomezí (např. ve Lhotce u Vítkova byl kolem r. 1970 otevřen nový důl). Pro krytí ∇ střech historických budov je vyžadována **b.** vyrobená ručně. Trvanlivost této krytiny je závislá na kvalitě hřebíků, jimiž jsou tašky připevňovány. Dnes jsou voláni k pokrývání střech historických budov **b.** bratři Mruskové z Opavy (rekonstrukce břidlicové střechy Národního divadla v Praze) F–VA

Lit.: Hanzl, Z.: Břidlice – nářeční ekvivalenty a jejich rozšíření podle Českého jazykového atlasu (Kámen 5, 1999, č. 3)

bubák (nář., Pojizeří), kamenná soška nebo ozdoba na vrcholu komína VA

Bubeníček Jindřich (1856–1935), čes. malíř, který v kresbě i v akvarelu zachytil svérázné stavební památky městské a venkovské; pracoval také na Slovensku. Přibližně 250 kreseb je v *✦* národopisném oddělení NM, vydal také obrazovou knihu *Dřevěné stavby lidové 1* (Praha 1924) VA

Bubeníček Otto (1871–1962), čes. malíř, krajinář, autor asi 150 kreseb lid. staveb a několika obrazů s touto tematikou z Mladovožicka a stejného počtu kreseb (zvl. mlýnů a pil) z Valašska (uloženy v Muzeu regionu Valašsko ve Vsetíně a ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově p. R.) i odjinud VA

búdka (nář., jv. Morava) v. SENÍK

budlina (nář., Horácko), prohlubeň před *✦* ústím pece, do níž hospodyně vstupuje při sázení chleba (*✦* „peklo“) F

budník, *✦* holubník pro párek holubů F

buchta (nář., sev. Čechy, střed. Morava), v. NEPÁLE-NÁ CIHLA

bukovec (nář., Slovensko), peníz, který se kladl do trámu při zakládání prvního úhlu nového roubeného domu, aby byl „požehnaný“ F

bunt, buntrám (nář., Slezsko, sz. Slovensko) v. VAZNÝ TRÁM

Bureš Pavel (1953), PhDr., vystudoval etnografii a historii na FF UK, vedoucí oddělení lid. architektury v Národním památkovém ústavu v Praze. Specializuje se na výzkum stavební kultury venkova a vesnických sídel (Objev roubené rychty ve Rtyni v Podkrkonoší, postavené ze dřeva skáceného r. 1547 /ZPP 55, 1995/) a teorii památkové péče spojenou s praktickým uplatněním v rámci ochrany lid. staveb a *✦* kulturní krajiny (Architecture vernaculaire – sa protection et sa conservation /in: Monuments and sites Czech republik. ICOMOS, Sri Lanka 1996);

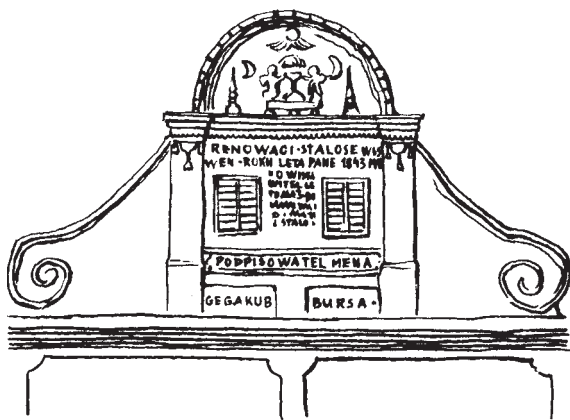
Památková péče o lidové stavitelství v České republice (Praha 1996 – s H. Šnajdrovou a J. *✦* Škabradou); Lidová architektura a česká vesnice pohledem památkáře (Umění a řemesla, 1998, č. 3); Principy péče o lidové stavby (Praha 1999 – s V. *✦* Kučovou). S L. *✦* Procházkou a Z. Tempírem publikoval soupis modelů lid. staveb z muzeí ČR (zvláštní č. Národopisného věstníku, 1998).

Rozsáhlá a pracovně náročná je jeho vědecko-organizační činnost. V l. 1996–99 byl hlavním řešitelem projektu Památkově hodnotná vesnická sídla v ČR, na který v r. 2000 úzce navázal jeho další grantový projekt Památková dokumentace vesnických sídel v ČR. Projekt vychází z plošného terénního průzkumu všech vesnických sídel a předměstských lokalit venkovského rázu na území ČR. Jednotlivé lokality jsou v pasportu posuzovány z hlediska krajinného, urbanistického a architektonického; samostatně jsou vytypovány památkově významné objekty. Pod Burešovým vedením tak vzniká cenný korpus, dokumentující naši vesnici na přelomu 2. a 3. tisíciletí (výzkum byl proveden nebo probíhá cca v 50 býv. okresech). Po elektronickém zpracování této obrovité dokumentace je v plánu vydání tištěného katalogu i CD-ROMu. **B.P.** navíc každoročně připravuje speciální semináře k dílčím tématům lid. architektury VA

Bursa Jakub (nar. 1813 v Dolních Nakvasovicích, zemřel 19. 8. 1884 ve Vlachově Březi), proslulý zednický mistr, který jako jeden z prvních vtiskl *✦* průčelí statku svérázný charakter rozvinutím ornamentu, plošné výzdoby a nápisu s letopočtem, kompozičně zvládnutých využitím dalších architektonických článků, jako *✦* lizén, *✦* pilastrů, *✦* říms, *✦* volut a oblouku (popř. trojúhelníku) zakončujícího vrchol *✦* štítu; výzdoba štítu odpovídá také výzdobě stěn, okenních otvorů, *✦* výklenku, *✦* brány a *✦* branky. Oblíbeným motivem **B.** výzdoby je stylizovaný smrček se šíškami a použití písma jako dekorativního prvku. Poloreliéfní štukovou výzdobu modeloval bez nákresu přímo na omítku a polychromoval ji. Pocházel ze zednické rodiny a ve svém rodném kraji začal působit po r. 1840 v čele party třiceti až čtyřiceti zedníků. Vzhledem k jeho osobitému stavebnímu rukopisu a uvedení jména na dvou stav-

VA

Bursa – příklad tvorby; Jiřetice, o. Strakonice

F-VA

bydlicí (nář., střed. Povltaví), obytné stavení VA

Lidová architektura / bydlicí **25**

cábík (nář., vých. Morava) v. OVČIN

capouch (nář., Čechy, záp. Morava) v. SOPOUCH

cárek, cárok (nář., vých. Morava a Slovensko), 1. menší chlívěk pro vepře a kozu; 2. ohrazený prostor ve 4 chlévě nebo vedle 4 ovčína, sloužící k ustájení ovcí, telat, vepřů a koz; 3. ohrádka v 4 jizbě (pro drůbež) F

cibulovitá střecha (cibule), druh věžní střechy cibulovitého tvaru s kruhovým nebo vícebokým půdorysem (průřez je v dolní části konvexní, nahoře konkávní a často přechází v kužel). Vyskytuje se hlavně na zděných věžích zámků, kostelů, 4 kaplí. Bývá kryta měděným a jiným plechem, 4 taškami nebo 4 šindelem F

cieňa 1. (nář., již. Slovensko), sloupové podstřeší na štítové straně 4 vinné „búdy“. Na již. a střed. Slovensku též ve významu polootevřeného přístřešku, sloužícího k ukládání zemědělského nářadí a transportních prostředků; 2. (Slovensko) nadkrytá do dvora otevřená kůlna pro vůz, nářadí, palivo –vé dřevo apod. obvykle na konci domového 4 traktu opřená o kolmo navazující stodolu F

cifra (z maď.), ozdoba, ornament. Přeneseně ozdoba kolem 4 oken a 4 dveří roubených staveb, provedená nažloutlou hlínou nebo bílým vápnem. Základním prvkem je bílá tečka (Valašsko, Těšínsko, Kysuce, Papradno, Čičmany aj.) F

cifrování (nář., vých. Morava, Slovensko), 1. zdobení srubových domů 4 „ciframe“, bez předkreslování, štetkou namočenou do hlínky nebo vápna. Výzdobu prováděly volnou rukou ženy; 2. označení pro pracovní rytmus při tesání dřeva (tesaři vynechávali jednu nebo dvě doby v rytmu tesání a místo seknutí udeřili sekerou o dřevo) F

cihla, stavivo z nevypálené hlíny (v. NEPÁLENÁ CIHLA) nebo vypálené hlíny, zformované ručně nebo strojně do tvaru protáhlého a zploštělého kvádříku. Ručně vyráběné c. se tvarují v dřevěném rámu se dnem, o vnitřním rozměru 29,5 x 14,5 x 7,5 cm. Dříve se užívalo forem větších (37 x 17 x 10 cm). K výrobě c. se používá žlutá cihlářská hlína náležitě vazivosti, prostá kamene. Vesničtí stavebníci si zhotovovali a pálili c. sami za pomoci sousedů, nebo si najímali odborníky – cihláře, kteří často byli cikánského původu. C. vyrobené z jílovité hlíny s příměsí plev a vepřových štětín se ve vesnickém stavitelství rozšířily v 18. a 19. stol. v důsledku teraziánských a pozdějších stavebních a protipožárních nařízení F–VA

Lit.: Johnová, H.: Domácká výroba cihel na Jablunkovsku (Věstník NSČ 1960, č. 2); Kunz, L.: Výroba a pálení cihel v Rajnochovicích (NV 12, 1949); Peschel–Wacha, C.: Die Ziegelsammlung Karl Leitl (Linz 1995)

cihláři, 1. specializovaní výrobci cihel, které si najímali venkovští stavebníci. Pomocí dřevěných forem vyráběli v blízkosti staveníště potřebné množství 4 cihel na stavbu. V některých krajích se touto činností zabývaly cikánské rodiny (4 cikánská cihla); 2. dělníci pracující v cihelně F

cikánská cihla, nepálená, na slunci sušená hlíněná cihla, vyráběná Cikány/Romy na prodej F

cikánské/romské obydlí, má své zvláštnosti u Cikánů/Romů, kteří žili kočovným nebo polokočovným způsobem života či bydleli trvale na jednom místě. Nomádský způsob života vyžadoval přenosné formy obydlí. Od 15. stol. existují zprávy o cikánských stanech (4 šátorech) různého tvaru a velikosti. Stany se stavěly při celodenní nebo delší zastávce. Nomádským Cikánům sloužily částečně jako obydlí i vozy, jejichž dno bylo vystláno senem nebo slámou. Zamožné rodiny potulných Cikánů přešly od konce 1. třetiny 20. stol. na maringotky, které byly pohodlnější a znamenaly vyšší kulturu bydlení. Byly vybaveny železným sporákem, skříní, stolem, židlemi, v zadní části byly postele. Trvalé c.o. existovalo ve více druzích. Ci-

kánské rodiny žily často v **✦** zemnicích a **✦** polozemnicích, které sloužily jako trvalé i sezónní příbytky. Pro jejich výstavbu vyhledávaly svahový terén, do něhož vyhloubily prostor. Byly vybaveny pouze **✦** ohništěm. Od zemnic a polozemnic přecházeli Cikáni k **✦** jednoprostorovým domům. Materiál používaný k jejich výstavbě a stejně tak krytina závisely na geograficko-přírodních podmínkách místa, kde se cikánské rodiny usadily. V oblastech jehličnatých lesů stavěli **✦** chatrče ze dřeva, v nížinných krajích z hlíny. Vnitřní zařízení těchto příbytků bylo minimální. Nejdůležitějším kusem interiéru byl od konce 19. stol. železný **✦** sporák. Spali většinou na zemi nebo na jednoduché dřevěné posteli. V období první republiky začali Cikáni budovat i dvojprostorové a víceprostorové domy, vybavené základním nábytkem a otopným zařízením. Pro **c.o.** byla v některých obcích (zejména na Slovensku) příznačná pestrá barevnost omítek. **C.o.** byla soustředěna izolovaně v osadách v blízkosti vesnic či měst, nebo byla na jejich okrajích (dosud např. v Bardejově). Po 2. světové válce se zásahem státu začala výrazně měnit i bytová situace cikánských rodin. Staré osady se postupně likvidovaly a cikánské/romské rodiny se většinou odstěhovaly do levnějších obecních bytů; některé romské lokality jsou však velmi problematické z hlediska hygieny a soužití s majoritní společností (např. Most-Chánov, Ústí n. L. – Matiční ulice) F–VA

Lit.: Davidová, E.: Bez kolíb a šiatrov (Košice 1965); Davidová, E.: Ke způsobu bydlení, obživy a odívání (in: Romové – tradice a současnost, Muzeum romské kultury, Moravské zemské muzeum, Brno 1999); Davidová, E.: Změny ve hmotné kultuře Romů – bydlení a strava (in: Černobílý život, eds. Z. Jařabová, E. Davidová, Gallery, Praha 2000); Haišman, T.: Způsob bydlení cikánských rodin v Neratovicích-Mlékojedech (ČL 63, 1978); Horváthová, E.: Cigáni na Slovensku (Bratislava 1964)

cirkli (z něm.), řemeslnický název pro kružidlo VA

civka (nář., vých. Slovensko), potrubí k odvádění kouře z otevřeného **✦** komína u **✦** topeniště v **✦** jizbě do **✦** „*pítvora*“ nebo vývod stěnou v **✦** podstřeší F

cloník (nář., sz. Slovensko) v. SUNIKY

Croll Robert Carl (1800–1863), malíř, který na vedutách a krajinách střed. a sev. Čech zachytil četné lid. stavby VA

cruck, středověký typ **✦** krovu zachovaný v anglosaské oblasti; tvoří jej dvojice zakřivených kůlů/sloupů nesoucích v horním nůžkovitém spoji **✦** hřebenovou vaznici. V předpokládané výšce funkčního prostoru (na úrovni neexistujícího stropu) je každá dvojice spojena horizontálním trámem zvaným „*spona*“, na jehož přesahujících koncích leží **✦** okapové vaznice, v polovině střešního spádu na kůlech pak **✦** středové vaznice. „Krokve“ na vaznicích nejsou doškovou/rákosovou krytinou a stěny lehké konstrukce jsou přikládány ke kůlům pod sponou nebo nahrazeny kamenodrnovým valem (ve Skotsku). Tato konstrukce se vyskytovala i jinde v kontinentální Evropě, kde zanikla a dochovala se jen v záp. Francii a záp. Rumunsku VA

Lit.: Smith, J. T.: Cruck Construction. A Survey of the Problems (in: Medieval Archaeology 8, 1964)

cuchanina (nář., sev. Čechy), směs hlíny, mechu, řezanky a plev, kterou se vyplňovaly mezery mezi trámy **✦** srubové konstrukce F

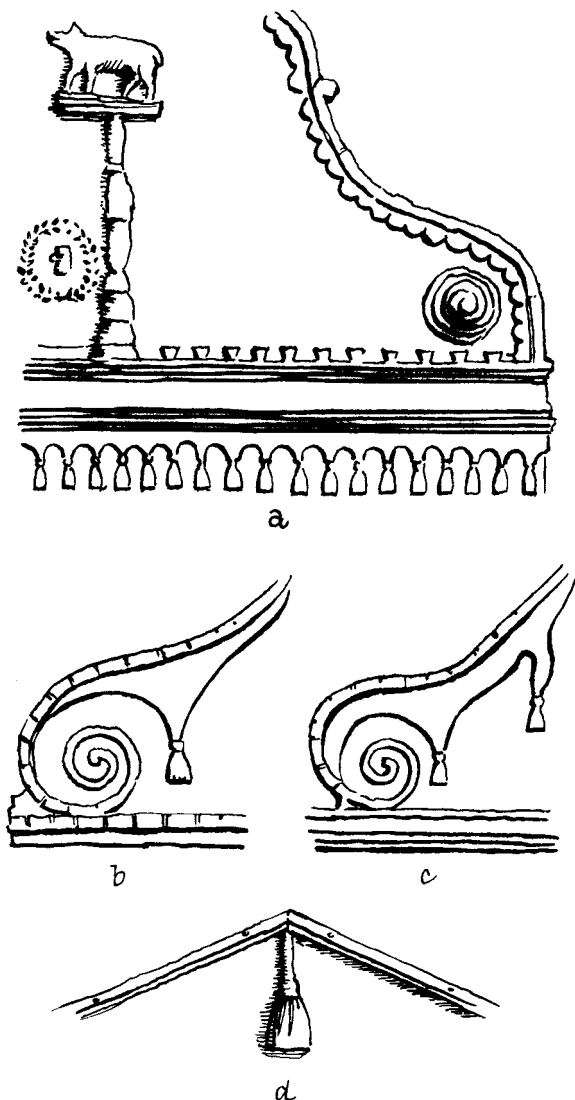
cuk (nář., vých. Čechy) v. DYMÁK

cupák (nář., již. Slovensko), přírodní, nelámaný kámen, který se podkládal pod hlíněnou stěnu F

curdík (nář., vých. Morava) v. SURDÍK

čabraka (z franc.), výzdobný motiv v podobě č. (tj. pokrývky ukončené obloučky a střapci), uplatněný v raně rokokové ornamentice, později i v lid. zděné architektuře

VA

Čabraka: a) Mladějovice, o. Strakonice; b) Předslavice čp. 4, o. Strakonice (1848); c) Předslavice (1848); d) Malá Skála, o. Jablonec nad Nisou (1812)

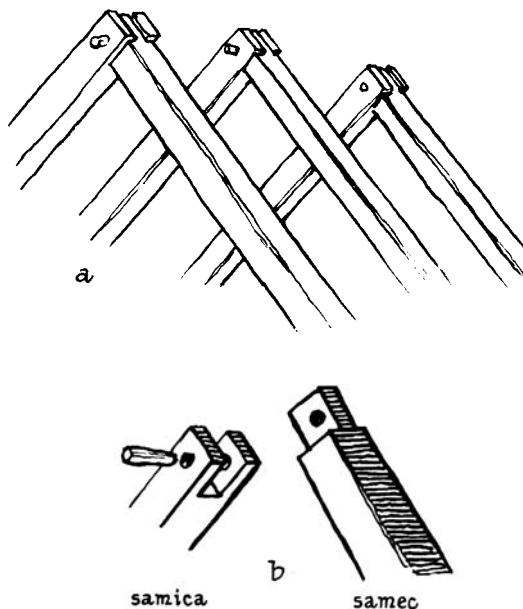
Čáka Jan (1929), absolvent Státní grafické školy v Praze, dokumentoval lid. stavby v oblasti Brd VA

čardak, 1. dřevěná strážnice s patrovou pozorovatelnou; 2. otevřený prostor zasazený do půdorysné skladby domu nebo předsazený před průčelí jako terasa, a to vždy v obytném patře domu. Vyskytuje se po celém Balkánském poloostrově; 3. dřevěná podkrovní světnice (mezi krokvi) v průčelí poloroubeného zvýšeného domu v horské oblasti Bosny a Hercegoviny; 4. patrový roubený dům v sz. části Chorvatska; 5. pastýřský přístřešek na kůlech (jv. Bulharsko)

VA

Lit.: Bugarski, A.: Kuća sa „čardakom“ u podbjelašnickim selima (Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija 27–28, 1972–73); Frolec, V.: La communauté culturelle en architecture populaire dans la région limitrophe bulgaro-serbe (NVČ 2, 1967); Petrović, D.: Narodna architektura. Dokladi i čardaci (Beograd 1955)

čarták (nář., vých. Morava), prkenná bouda na Valašsku, strážnice F

Čepování: a) Liptov (vazba krokví „na péro“); b) Liptov („samica“, „samec“)

čelesna (nář., Morava) v. ÚSTÍ PECE

čelustě (nář., vých. Morava, Slovensko) v. ÚSTÍ PECE

čepování, způsob vazby dvou trámů, z nichž jeden je na konci opatřen čepem a druhý dlabem. Uplatňuje se např. v roubení stěn domu, při vazbě páru krokví, z nichž krokv s čepem („samec“) zapadá do krokve se zářezem („samice“). Existuje i složitější č. jako např. ve tvaru meandrovitého zubu (pravoúhle lomená linie), kterým se trámy vážou neobvyklejně pevně (např. v Rychlebských horách). V. TESAŘSKÉ VAZBY DŘEV VA

černá jizba (ve slov. „čierna izba“) v. DÝMNÁ JIZBA

černá komora, na sev. Moravě prostor bývalé černé kuchyně, v němž bylo ústí do pece (s tělem ve světlici), už se tu však nevařilo. Na Slánsku a jinde ve významu tmavé komory F

černá/dýmníková kuchyně, více nebo méně uzavřený prostor v zadní nebo boční části síně (popř. v jiné části domu) s otevřeným komínem (♣ „lezák“, ♣ „plášťák“) – nebo jen dýmníkem či jen stropním otvorem k odvádění kouře do podstřeší (v. VOZNICA) –, pod nímž bylo otevřené ♣ ohniště, resp. další otopné zařízení (♣ sporák, ♣ pec; zpravidla tu byl též zabudován kotel sloužící k přípravě nápoje pro dobytek, k vyvařování prádla a jiným účelům). Ve stěně za ohništěm bylo ♣ ústí pece a kamen postavených ve světlici (♣ jizbě). V č.k. se připravovaly na otevřeném ohništi pokrmy, odtud se také přikládalo do pece a kamen ve světlici (jizbě). Č.k. vznikly patrně v pozdní době římské v patricijských domech a ve středověku našly uplatnění i v panské a měšťanské kultuře na území sev. od Alp. V záp. části našeho území se ve vesnickém prostředí č.k. postupně uplatňují od 2. poloviny 16. stol., a zejména v 17. stol., kdy v nížinných oblastech jsou již obecné. Ve vých. položených krajích se rozšířily později. Vznik č.k. souvisí s přeměnou ♣ dýmné jizby ♣ ve světlici; k jejich budování přispěla i protipožární nařízení z 18. a 19. stol. Č.k. se nejdříve ujal ve venkovských hostincích, mlýnech

Černá kuchyně; Pitárné, o. Bruntál

a na farách. Jejich vývoj v rolnických domech postupoval od otevřených č.k. v zadní části síňového prostoru až po vznik uzavřené místnosti opatřené dveřmi. Č.k. byla někdy větrána a osvětlována okénkem v zadní stěně domu. Na stěnách č.k. se v některých krajích uplatňovala ornamentální výzdoba (♣ nástěnná malba), která se rozvinula do bohatých forem zejména po zániku původní funkce č.k. Název č.k. se odvozuje od stěn zčernalých od kouře vystupujícího z ohně na otevřeném ♣ ohništi. Lokální názvy pro č.k.: „černý krb“, „ohnisko“, ♣ „kútek“, „kuchyňka“, „nothert“, ♣ „podkoch“ aj. V terénu se č.k. zachovaly jen zcela výjimečně (např. na Šumavě, kde ve velkém domě je dým ze všech kamen kouřovými rourami sveden pod mohutný otevřený ♣ komín v č.k.); panská č.k. je k vidění na hradě v Jindřichově Hradci F-VA

Lit.: Langer, J.: Příspěvek k typologii topenišť (AH 12, 1987); Mencl, V.: Měšťanský dům českého středověku (ZPP 13, 1953);

Schepers, J.: Ofen und Kamin. Festschrift für Jost Trier zu seinem 60. Geburtstag, Meisenheim – sborník (Glau 1954)

černý dům (blackhouse), jednoprostorová stavba s masivními stěnami z kamene, s malými okny, obytná i hospodářská část pod společnou š stře-
chou krytou drny ap.; š ohniště bývá uprostřed oby-
tné místnosti; **č.d.** byl rozšířen na ostrovech v sev.
Atlantiku (Hebridy) VA

Lit.: Fenton, A.: The Island Blackhouse (Her Majesty's Stationery Office, Edinburgh 1978)

černý krb (nář., Nymbursko) v. ČERNÁ KUCHYNĚ

čeřen v. ZÁPEČÍ

„Česká chalupa“, poněkud idealizovaná ukázka
čes. lid. obydlí, vybudovaná na š Všeobecné zemské
jubilejní výstavě v Praze v r. 1891 skupinou přátel
lid. umění, v níž pracovali J. š Koula, A. š Wiehl, R.
Tyršová, Č. Zíbrt, A. š Jirásek aj. Stavba byla prove-
dena podle plánu architekta Wiehla, který, vycháze-
je z kreseb J. š Prouška, vybral několik typických
prvků dřevěné lid. architektury sv. Čech a na jejich
základě vytvořil model **Č.ch.** Hlavní stavení s š lo-
menicí podle chalupy v Pojizeří na Turnovsku mělo
ohradu a hlavní vrata s boční brankou podle š Dlas-
kova statku v Dolánkách, výměnkářské stavení bylo
postaveno podle vzoru z Benátek nad Jizerou atd.
Uvnitř **Č.ch.** byly instalovány předměty z muzejních
i soukromých sbírek. Úspěch **Č.ch.** a expozice lid.
umění v ní vyvolaly další sběratelskou činnost
a rozvoj národopisné práce u nás. **Č.ch.** dala impuls
k uspořádání š Národopisné výstavy českoslovan-
ské v Praze v r. 1895, kde se uplatnily reprezentač-
ním způsobem i lid. stavby F–VA

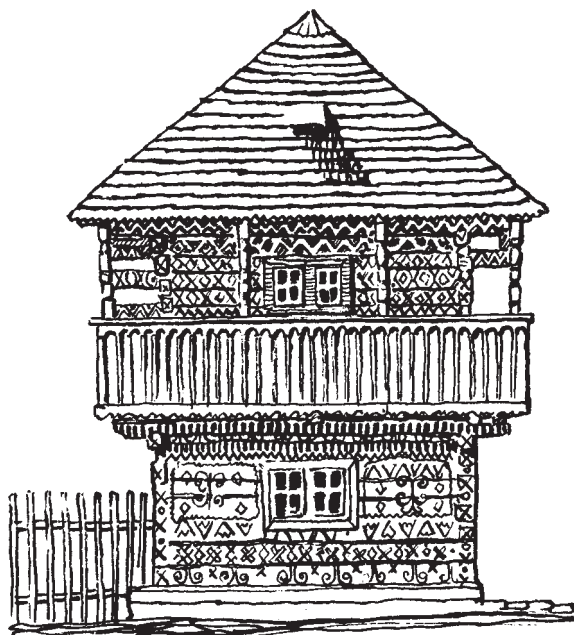
Lit.: Horák, J.: Národopis československý, Československá vlasti-
věda 2. Člověk (Praha 1933); Scheybal, J.: Národopisné dílo Jana
Prouška (ČL 44, 1957); Vařeka, J.: Stoleté výročí „České chalupy“
na Všeobecné zemské výstavě v Praze 1891 (ČL 78, 1991)

Česká národopisná společnost (ČNS), sou-
časný název NSČ (v. NÁRODOPISNÁ SPOLEČNOST ČES-
KOSLOVENSKÁ) VA

česká placka v. PLACKOVÉ KLENBY

česká podstávka v. PRÍSTĚNNÁ SLOUPOVÁ PODPĚRNÁ
VAZBA

čičmanský dům, osobitá š lokální dobová forma
lid. roubeného domu v obci Čičmany na horním
konci údolí řeky Rajčianky na sz. Slovensku. Od dob
š Národopisné výstavy československé v Praze
upoutává pozornost především jeho vyspělá patro-
vá forma, která je v rámci lid. stavitelství na Slo-
vensku i v Čičmanech samých vcelku výjimečná.
Někteří autoři (K. š Chotek, J. š Vydra) srovnávají
č.d. s patrovými domy v býv. něm. obcích v okolí
Kremnice (š kremnický dům). V. š Pražák objasnil
jeho samostatný vývoj a ukázal na souvislost pa-
trového **č.d.** s udržováním velkorodinných forem
ve způsobu života zdejších obyvatel; jádro **č.d.** má
trojdílný komorový půdorys, základní místností je
š jizba s š pecí a š ohništěm; nevytápěné š komory
v patře **č.d.** sloužily potřebám individuálních rodin
žijících v „*zádružném*“ seskupení. Staré **č.d.** po-
dlehly při požáru obce v r. 1923 z velké části zkáze.
Dnešní **č.d.** byly většinou postaveny podle návrhu
D. š Jurkoviče ve třicátých letech 20. století (bylo

Čičmanský dům; Čičmany čp. 137, o. Žilina

postaveno 60 nových domů přízemních a 3 domy patrové). Zvláštností **č.d.** je také jeho ornamentální výzdoba

F

Lit.: Chotek, K.: Několik poznámek k národopisu Slovenska (NVČ 17, 1924); Pražák, V.: Problém vzniku jednoposchodového domu v Čičmanoch (NS 2, 1941); Pražák, V.: K problematice malby srubových domů v Čičmanech, Lidové stavitelstvo a bývanie na Slovensku – sborník (Bratislava 1963); Pražák, V.: Vývoj a typy lidových topenišť v Čičmanech v rámci jejich obecného vývoje v Československu (ZSNM 61, Etnografia 8, 1967); Švecová, S.: Příbuzenské vztahy v Čičmanoch a postavenie ženy v rodine (SN 15, 1967); Švecová, S.: Rodina a príbuzenstvo (Čičmany, Martin 1992); Vařeka, J.: Čičmanský lidový dům v kresebné dokumentaci prof. Karla Beneše (ZSNM 81, Etnografia 28, 1987); Vydra, J.: Lidové stavitelství na Slovensku (Praha 1925)

čičmianské gazdovstvo v. ČIČMANSKÝ DŮM

číslování domů, zavedeno v r. 1771 za účelem lepší evidence usedlostí a jejich majitelů. Za základ **č.d.** byly vzaty soupisy poddaných a zápisy vrchnostenských register. Postup při **č.d.** byl jiný v obcích, kde měla sídlo vrchnost (vrchnostenské sídlo nebo jiná panská budova byly zpravidla označeny čís. 1), a jiný tam, kde vrchnost nebyla (**č.d.** začínalo od rychtářské usedlosti, fary, obecní kovárny ap.). Původní **č.d.** má význam absolutní vzhledem k určování rozsahu vesnice před tímto datem, po něm má již jen význam relativní. Na začátku 19. stol. bylo číslování měněno přidáním tzv. poštovních čísel, která někde zůstala jako základní identifikační prostředek. Domovní čísla jsou napsána na dřevěné, plechové, popř. keramické tabulce (Klikov), vytažena v omítce nebo také provedena štukem. V městech se domy označovaly domovním znamením

F–VA

Lit.: Brož, J.: Poloha sídel a jejich útvar. Plzeňsko 1 (Praha 1934); Petrářová, L.: Domovní znamení staré Prahy (Panorama, Praha 1991, 2. vyd.); Smyčka, J.: Jak I. 1770. číslovali domy na Litovelsku (SA 3, 1904)

članový plot (nář., vých. Čechy), prkenná ohrada

člopek, člupek (nář., střed. Morava) v. STUPEK

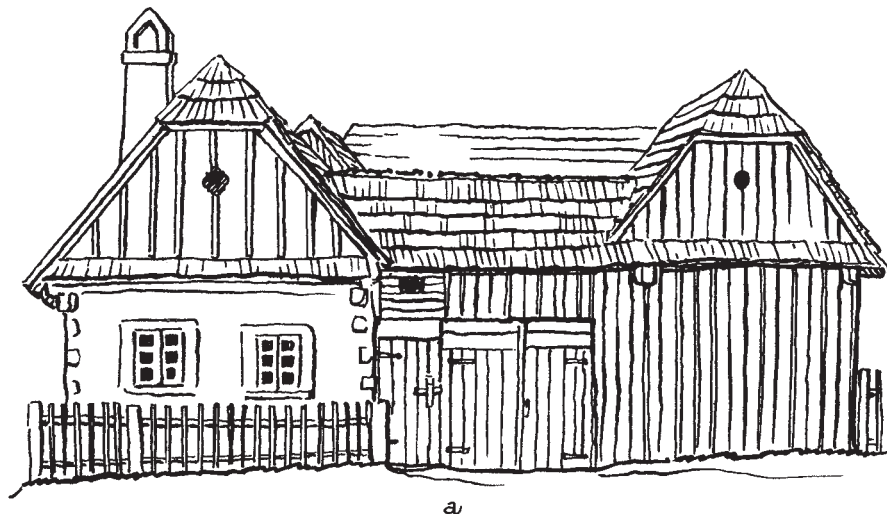
čtyřboká usedlost v. ČTYŘBOKÝ DVŮR

čtyřboký dvůr, je uzavřen ze všech čtyř stran konstrukčně spojenými obytnými a hosp. stavbami usedlosti. Tato vyspělá forma dvora se vyskytuje ve vých. Čechách v okolí Poličky, Hlinska, Lanškrouna a Svitav (západní hranice **č.d.** se tu shoduje s hranicí mezi územím podlažických benediktinů a lito-myšlských premonstrátů zhruba na spojnici Svatá Kateřina (o. Svitavy) a Leština (o. Chrudim); z r. 1366 je zpráva o zpřesnění uvedené hranice; v této informaci by mohl být klíč ke genezi **č.d.** ve vých. Čechách: pro tento typ vznikly příhodné podmínky jiným rozměřením přidělených dílců – zakládaly se lesní lánové vsi s většími rozestupy mezi jednotlivými usedlostmi), v již. Čechách od dol. Šumavy, konkrétně od vesnice Arnoštov, ležící naproti rakousko-bavorské hranici, až nad Novohradské hory a severním směrem zasahuje místy až na Blata, na Moravě jej najdeme na Moravskotřebovsku, v již. části Dražanské vrchoviny, na Českomoravské vrchovině a na území sev. od Nového Jičína; na Slovensku jsou **č.d.** typické zejména pro podtatranskou oblast (Ostruňa, Ždiar). Nejstarší doklady existence **č.d.** ve středoevropském prostředí pocházejí z 16. a 17. stol., příčiny jejich vzniku bývají regionálně rozdílné. V již. Čechách byl zděný **č.d.** budován v 19. stol. podle vzoru panských dvorů nebo podle předlohy hornorakouského „Vierkanthu“. Někteří autoři používají pro **č.d.** označení čtyřkřídlý dvůr

F–VA

Lit.: Olejník, J.: Stavitelstvo a bývanie (in: Dejiny Osturne /eds. Ivan Chlupecký, Ján Harabin/. Historický a kultúrny spolok v Osturni, 2004); Štěpán, L. – Vařeka, J.: Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech (Kruh, Hradec Králové 1991); Vařeka, J.: K otázce vzniku uzavřených usedlostí ve slovenských Karpatech. Příspěvek ke studiu společných a diferenčních znaků v lidovém stavitelství Karpat (Acta ethnologica Slovaca 1, 1974); Vařeka, J.: K otázce vzniku čtyřbokých usedlostí v jihočeském pohraničí (Výběr z prací členů Historického klubu při Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích 21, 1984)

čtyřdům, představuje rozvinutou formu 4 dvojdomu. Začali je stavět koncem 18. stol. poddaní podle pokynu vrchnosti. **Č.** se vyskytuje v Liptově

Čtyřboký dvůr:

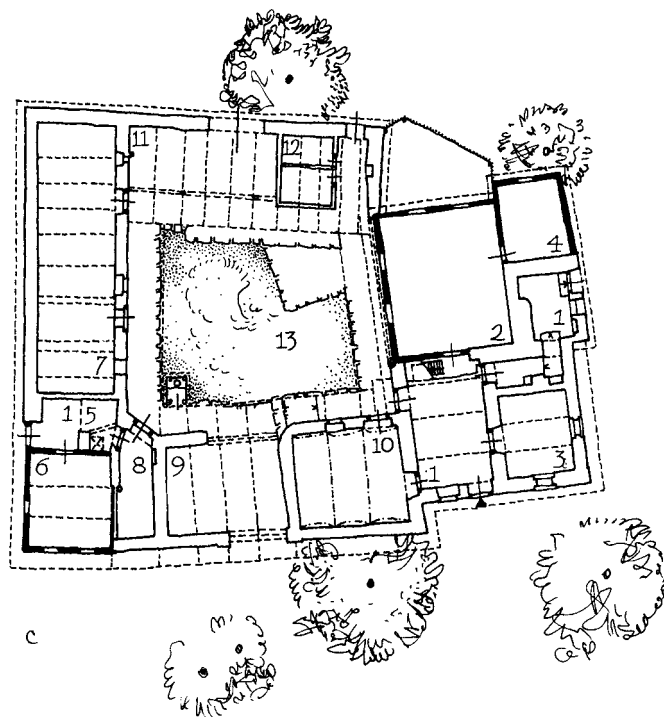
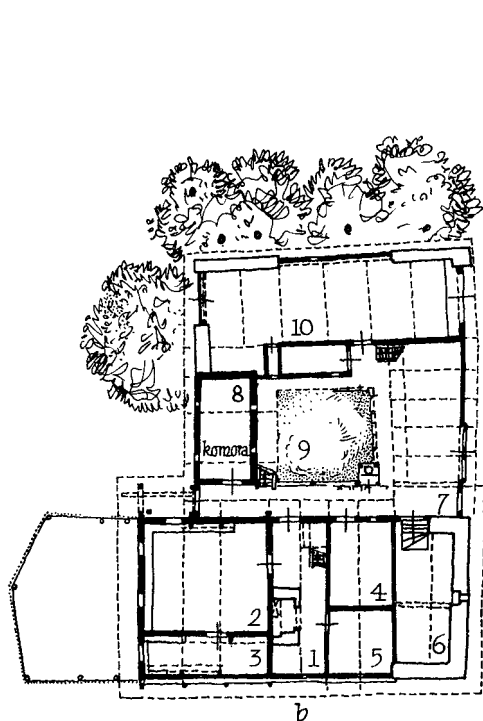
a) Českomoravská vrchovina;

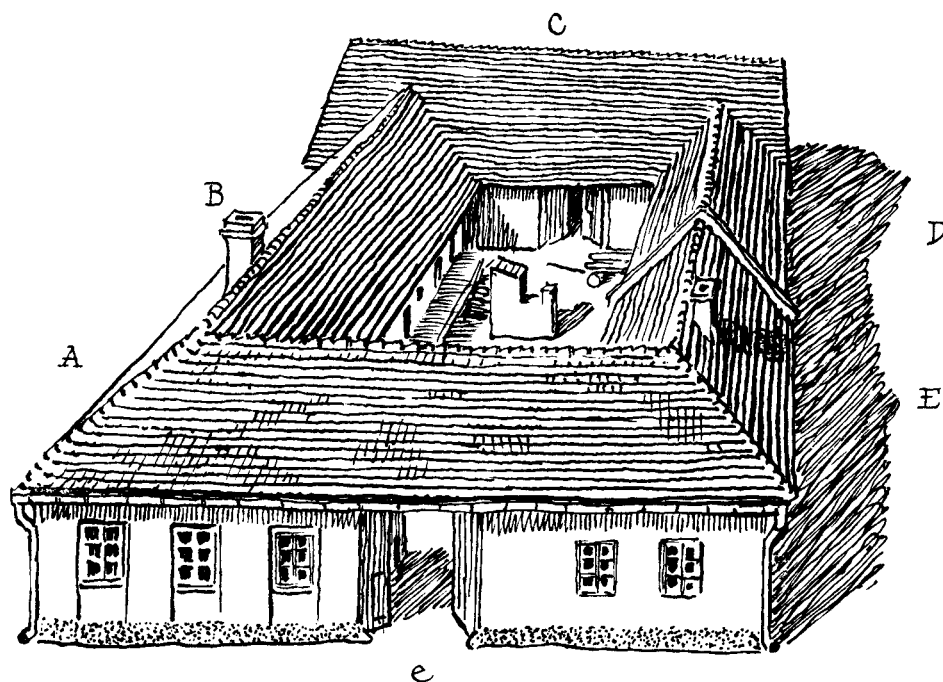
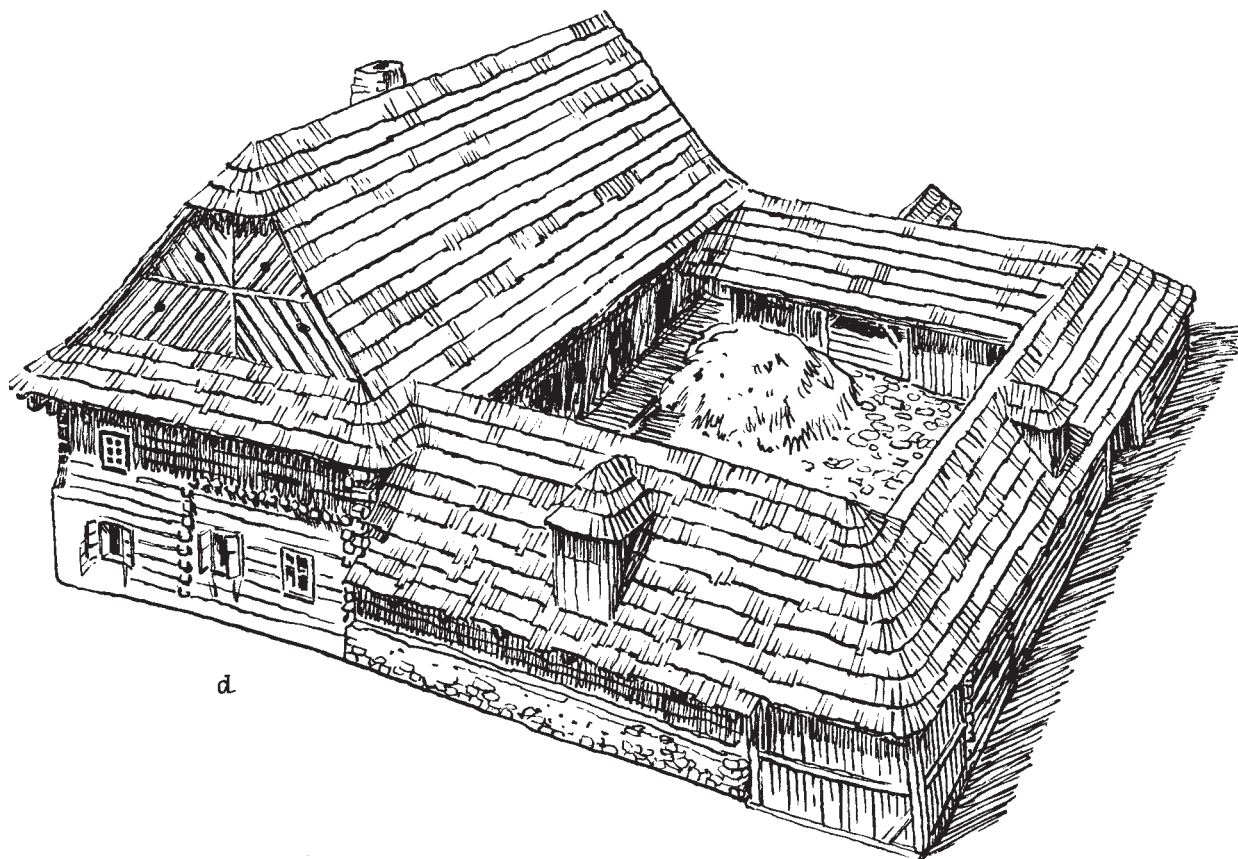
b) Borová, osada Svatá Kateřina čp. 9, o. Svitavy, 1 – síň, 2 – světnice, 3 – světnička, 4 – chlív, 5 – komora, 6 – seník, 7 – kolna, 8 – patrová komora, 9 – hnojiště, 10 – stodola;

c) Budislav čp. 8, o. Svitavy, 1 – síň, 2 – světnice, 3 – kuchyně, 4 – světnička, 5 – černá kuchyně, 6 – výměnek, 7 – chlív, 8 – krmivo, 9 – průjezd, 10 – stáj, 11 – kůlna, 12 – vepřín, 13 – hnůj;

d) Telecí čp. 16, o. Svitavy;

e) Dunajovice, o. Jindřichův Hradec, A – dům, B – chlív, C – stodola, D – kolna, E – výměnek

(obec Hubová) a v býv. něm. vesnicích v okolí Kremnice

F

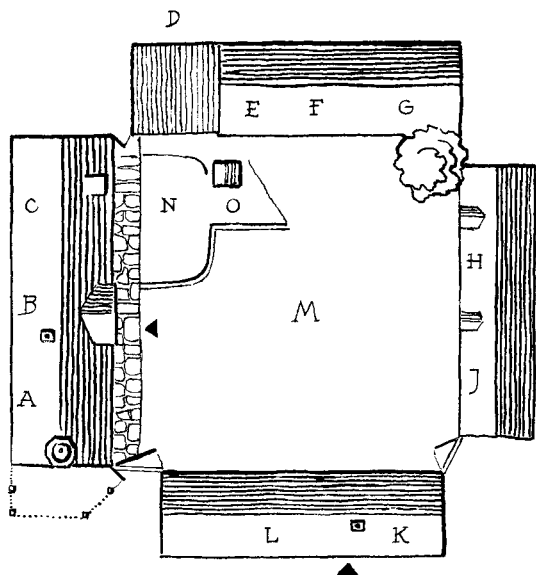
Lit.: Stano, P.: Zrubové štvordomy v Hubovej (PM 6, 1957)

čtyřokapová střecha v. VALBOVÁ STŘECHA

čtyřstranný dvůr, uzavírá vývojovou řadu 4 paralelního, 4 dvojstranného a 4 trojstranného dvora. Obytné a hosp. budovy jsou rozestaveny v menší nebo větší vzdálenosti od sebe ze čtyř stran (volná forma), nebo se dotýkají v nárožích (pevná forma). Časté zastoupení má zejména na Českomoravské vrchovině a na Chebsku

F

Lit.: Vařeka, J.: Chebský hrázdný statek (Minulostí Západočeského kraje 10, 1974)

Čtyřstranný dvůr; Skalka čp. 29, o. Cheb; A – světnice, B – síň, C – chlév, D – kolna, E – perna, F – mlat, G – perna, H – kolna, J – chlév, K – výměnek, L – kolna, M – dvůr, N – hnojiště, O – záchod

čuček (nář.), hlava, kulový, šiškový či jiný útvar ukončující 4 štíty, popř. štítové římsy (u vyspělé zděné lid. architektury)

VA

čudlík (nář., Pardubicko), větrací otvor blízko 4 stropu ve 4 světnici

VA

dach (z něm.) v. STŘECHA

datování lid. staveb, je přímé (4 vročením); nepřímo lze datovat podle architektonických článků, konstrukce, výzdoby, stavitele, archivních nebo ikonografických dokladů a podle tradice. V poslední době se v **d.l.s.** intenzivně uplatňuje metoda stavebně-historická / historicko-stratigrafická (v. METODY VÝZKUMU, TEORIE A METODOLOGIE), 4 dendrochronologie a uhlíková analýza. Pomocí těchto metod bylo u nás na přelomu 20. a 21. stol. objeveno několik desítek vesnických stavení z období od konce 15. do 18. stol. (v. DŘEVĚNÁ ARCHITEKTURA). Součástí datovacích informací bývají i různé texty, symboly a ornamentální prvky uplatněné na domech. Přímé vročení bývá průkazné, není-li datovaný stavební článek použit druhotně ze starší stavby (např. 4 pozednice s letopočtem 1666 ve stodole kamenné usedlosti U Bernášku čp. 1 v osadě Hole na sever od Prahy je vlastně původní stropnice) nebo neoznačuje-li datum opravy (zejména u zděné architektury). K nejstarším datovaným objektům vedle sakrálních staveb patří dva zděné špýchary v Rožnově u Českých Budějovic (čp. 23 z r. 1564 a čp. 2 z r. 1566), zbořený špýchar v Babíně čp. 1 na Horažďovicku (údajně z r. 1568) a špýchar dochovaný v Soběnicích na Litoměřicku (1589), zaniklý roubený statek údajně ve vsi Trstěnice jv. od Litomyšle na česko-moravském pomezí (1593 – věrohodné vročení na trámu nalezl koncem 19. stol. A. 4 Jirásek), roubený špýchar u čp. 13 ve Spálově, o. Nový Jičín (1595 – rozebrán r. 1961, místní kronikář A. Brňák zachránil dveřní prkno s uvedeným letopočtem – uloženo ve 4 Valašském muzeu v přírodě v Rožnově p. R.), zbořená kamenná brána v Přepěřích u Turnova (1601), roubená stodola v Libějovicích čp. 18 u Vodňan (1644 – t. č. uložena v Zechovicích v čp. 9 a 17) a v Durdicích (1648 – dnes v 4 Muzeu lidových staveb v Kouřimi),

roubená hospoda v Živohošti čp. 22 (1617 – zbořena při výstavbě Orlické přehrady), řemeslnický roubený dům na náměstí Míru ve Vrchlabí (1623), roubené stavení čp. 14 v Senomatech na Rakovnicku (1662), roubená chalupa „v kožichu“ v Řemešíně čp. 12, o. Plzeň-sever (1703 na š stropnici), roubené š věžové špýchary v Kopanině a Mlýnku na Chebsku (1714, 1717), roubený statek čp. 4 v Příbyšicích na Benešovsku (1717) a čp. 2 v Nepolísích na Bydžovsku (1727), čp. 8 v Draženově (1736 na stropnici v roubené světnici) a další. Datované stavby se ve větší nebo menší intenzitě objevují na celém čes. území, avšak nejucelenější oblasti vytvářejí v sv. Čechách, především na Sobotce (hlavně z 18. stol.), na Chebsku (18. až 19. stol.) a v již. Čechách (19. stol.). Vročení bývají uvnitř domu (např. na š průvlaku, na š stropnici, na š krovu) i z vnějšku (např. na kameni v podezdívce, na trámu roubené stěny, na zdi, nad vstupními š dveřmi, ve š štítech, na š záklopě š kabřince, na š bráně, na š komíně). Časté **d.l.s.** umožňuje poměrně přesně sledovat vývoj usedlosti a její stavební proměny. Stáří nevročených budov nebo jejich jádra napomáhají určovat architektonické články, jako pozdně gotické portálky nebo jiné stavební prvky (z řady kamenných objektů např. Kvílce, o. Kladno: čp. 10, 16. stol.; Třebíz, o. Kladno: čp. 1, špýchar u čp. 9, dále čp. 10 a čp. 12, přelom 16. a 17. stol.; Opalice, o. České Budějovice: špýchar u čp. 10 a čp. 11, 16. stol.; Draženov, o. Domažlice: špýchar u čp. 5 a rychty čp. 9, 16. stol.; Malíkov nad Nežárkou, o. Jindřichův Hradec: dům čp. 54. poč. 17. stol.), dále prameny archivní povahy („*dřevěnka*“ čp. 92 v Úpici z přelomu 16. a 17. stol.) i sdělení majitele; všechny získané údaje o stáří objektu je zapotřebí vzájemně srovnávat. Zajímavým příkladem stavebního vývoje je usedlost čp. 3 v Záluží u Vlastiboře na soběslavských Blatech (U Nováků, 26 ha): pozdně gotický š sedlový portál u dveří do chléva, pokud nebyl přenesen odjinud, datuje jádro stavby do přelomu 16. a 17. stol.; v š nadpražním trámu š kolny je vročení 1788, na průčelním blatském štítě od zednického mistra M. š Patáka je letopočet 1876, na kolně a prasečích chlévcích 1880, ve štítě stodoly 1886, na průčelním štítě špýcharu (š „*sklepa*“) 1892 a na stáji 1902.

Řada gotických ostění u chlévů na statcích v Kojetíně (o. Strakonice) se vysvětluje jako druhotné použití stavebního materiálu z nedaleké zříceniny hradu Helfenburk

VA

Lit.: Jirásek, A.: Za Vojnarkou, Sebrané spisy 44, Směs (Praha 1922); Procházka, L. – Váňa, R.: Významná památka lidového stavitelství středních Čech ohrožena (Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 33, 1993); Škabrada, J. – Smetánka, Z.: Architektura zemědělských usedlostí pozdního středověku v Čechách (AR 26, 1974); Šolcová, L. – Vanková, V.: Lidová architektura a užité umění Podkrkonoší (katalog, Muzeum Podkrkonoší v Trutnově, 1974); Štěpánek, L.: K problematice datace lidových staveb (VPZM 16, 1977); Trejbal, J.: Z historie nápisu na stavbách Sobotce (zvláštní otisk z časopisu Zpravodaj Šrámkovy Sobotky 5–6, 1970); Vařeka, J. – Pražák, V.: Chebský statek a jeho vztahy k středoevropskému lidovému domu hrázdnému (ČL 58, 1971); Vařeka, J. – Plessingerová, A.: K otázce architektury zemědělských usedlostí pozdního středověku v Čechách (Vlastivědný sborník Podbrdská 8–9, 1974–75)

dědění statku v. DĚDICKÉ PRÁVO

dědické právo, souhrn právních předpisů, které upravují dědění, tj. přechod práv a povinností zemřelého občana na dědice. V dějinném vývoji se **d.p.** měnilo a různilo podle dob, míst a společenských tříd. Nejednotné **d.p.** poddaných, které bylo vydáno libovolnému výkladu a praxi vrchnosti, začalo se sjednocovat a upravovat ve prospěch poddaných teprve zásahem osvětského absolutistického státu od 2. poloviny 18. stol. Důležitou změnu a unifikaci přinesl Dědický patent Josefa II. z r. 1786, který pro čes. země stanovil, že po smrti hospodáře má statek převzít nejstarší syn a vyplatit podíly z hodnoty nemovitosti bratrům. V mnohých regionech až do 2. poloviny 19. stol. přežívala starší forma dědění nejmladším synem. Protože r. 1786 byla omezena dělitelnost půdy limitem 40 měřic (7,6 ha) komplikovaly se formy dědění v sociálně slabších oblastech, kde se v usedlostech hromadil počet nevyplacených příbuzných. Toto omezení bylo zrušeno až r. 1866 a liberalizací vlastnictví definitivně umožnila tzv. Prosincová ústava r. 1867. Právo dědit podle testamentu ale umožnil již Všeobecný občanský zákoník v r. 1811, avšak v rámci tehdy

platných omezení. Říšský zákon z r. 1868 vyhlásil neplatnost všech ustanovení o dědické posloupnosti. Rolníci a jejich pozemkový majetek byli po stránce **d.p.** zrovnoprávněni s ostatními sociálními vrstvami ve státě; každý vlastník měl právo svoobodně zacházet se svým majetkem a jeho částmi bez zvláštního úředního povolení.

Odlišný vývoj **d.p.** probíhal na Slovensku, kde (jako jinde v Uhrách) byla ve smyslu obyčejového práva a od r.1514 nekodifikovaného, ale do 19. stol. používaného Verböcchyho kodexu zvaného Tripartitum zakotvena reálná dělba nemovitého majetku mezi mužské potomky, což se odrazilo i v rezidenčních a stavebních poměrech odlišných od poměrů v čes. zemích. S dědickými poměry souvisí vznik **†** dvojdomů, **†** dlouhých domů a společných dvorů **F**

Lit.: Frolec, V.: Příspěvek k moravsko-slovenským vztahům v lidovém stavitelství na území Bílých Karpat (SN 14, 1966); Horváth, P.: Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici 18. storočia (Bratislava 1963); Krofta, K.: Dějiny selského stavu (Praha 1949); Langer, J.: Zvláštnosti a proměny rezidenční jednotky na Valašsku. Lidová stavební kultura – sborník (Brno 1981); Langer, J.: Obyčejové právo v Karpatech mezi západní a východní koncepcí právního řádu v Evropě (Obyčejové právo – sborník, Praha 2002); Naučný slovník zemědělský 7, (Praha 1977); Rebro, K.: Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku (Bratislava 1959); Švecová, S.: Príspevok k obyčajovému právu na Slovensku (ČL 61, 1974)

dědina, původně nemovitosti v kolektivním vlastnictví rodu, za feudalismu nemovitost vůbec. Na Moravě a na Slovensku posléze ve významu vesnice nebo její nejstarší části (často ve tvaru „*na dědině*“); po jedné straně **d.** býval zpravidla „*horní konec*“ a po straně druhé „*dolní konec*“ **F**

dějiny výzkumu lidového stavitelství v. POČÁTKY STUDIA LIDOVÉHO STAVITELSTVÍ

Dejmek Bohumil v. DOKUMENTACE

dělení statku v. DĚDICKÉ PRÁVO, PŮLKA, PRUTNÍ GRUNT

délková plužina, v zásadě zachovává rozdělení **†** traťové plužiny; rozdíl spočívá v tom, že velká část

pozemku je soustředěna do záhumenicových pásů přiléhajících k jednotlivým rolnickým dvorům. Pásky těchto tratí sahají často až k hranicím katastru **F**

dělnická kolonie, seskupení dělnických bytů v jednotně vyhlížejících domech. **D.k.** stavěli od pol. 19. stol. majitelé průmyslových podniků k bydlení pracovních sil. **D.k.** vytvářejí samostatné domky, přízemní a patrové **†** blokové stavby s typizovanými obytnými jednotkami (vznikaly hlavně v blízkosti dolů a průmyslových závodů na Ostravsku, Kladensku, Rosicko-Oslavansku, Mostecku, v okolí Spišské Nové Vsi a jinde). Obytná jednotka se zpravidla skládala z obytné kuchyně a světnice, která většinou měla funkci ložnice a někde – pokud se nevytápěla – sloužila i k uložení potravin. **†** Záchod býval často společný pro několik bytů, ve starších **d.k.** stávaly suché záchody na **†** dvoře. Ke každému bytu v **d.k.** náležela kůlnička k uložení paliva, případně i malý chlívek a malá plocha na **†** půdě; **d.k.** většinou nebyly podsklepeny **F–VA**

Lit.: Bílek, J.: Staré hornické kolonie v Ostravsko-karvinském revíru (Sborník prací pedagogické fakulty v Ostravě, C-1, 1966); Frynta, Z.–Procházka, A.: Dělnické kolonie 19. století v Praze a na Kladensku (Architektura ČSR 33, 1974); Janusová, J.: Hornická kolonie v Nýřanech u Plzně (ČL 67, 1980); Mjartan, J.: Banické sídliště v Lehote pod Vtáčnikom – okres Prievidza (SN 12, 1964); Mjartan, J.: Bývanie bezzemkov a robotníkov na Horehroní (SN 18, 1970); Mjartan, J.: Ludové stavitelstvo. Banická dedina Žakarovce – monografie (Bratislava 1956); Procházka, L. – Vařeka, J.: Dělnické kolonie v Třinci (ČL 73, 1986); Rohel, J.: Život hornické rodiny v kolonii na Ostravsku (RZ 4, 1954); Štěpánek, L.: Horníci a dělníci ve Svatavě na Sokolovsku (ČL 51, 1971); Tříška, P.: Dělnická kolonie v Orlové (Těšínsko 1979, č. 3); Vařeka, J.: Hornická kolonie v Oseku u Duchcova (ČL 61, 1974);

dělnické obydlí, zvláštnosti ve způsobu bydlení průmyslových dělníků vystupují nejvýrazněji v dělnickém prostředí města a v průmyslových oblastech (Sokolovsko, SHR, okolí Plzně, Kladensko, Rosicko-Oslavansko, Ostravsko a další). Domy dělníků žijících na vesnici mimo jádro průmyslové oblasti se jen v detailech odlišovaly od obydlí ostatních chudších vrstev venkovského obyvatel-

stva (✱ obydlí vesnické chudiny). Více než sto padesátiletý vývoj dělnického bydlení v ČR má šest základních forem: **1.** nouzové bydlení; **2.** bydlení zajišťované využitím domového fondu tradiční vesnice; **3.** kolonie; **4.** nájemní domy; **5.** rodinné domky; **6.** moderní sídliště.

První forma se objevuje v různých variantách po celou dobu industriálního období (např. pronajímání postele dvěma podnájemníkům s různými směnamí), avšak největších rozměrů dosáhla po 1. světové válce ve 20. a 30. letech 20. stol. v hlavním městě, kde v nouzových koloniích bydlelo až 25 000 dělníků, kteří přišli z venkova za prací, často byli bez výdělků a neměli kde bydlet. Provizoria se nakonec vesměs dočasně stala trvalými obydlími.

Druhá forma je typická pro průmyslové regiony a nejsilnější rysy měla v SHR, kde rozvoj těžby uhlí a průmyslu oslaboval zemědělskou výrobu natolik, že houfně přicházející pracovní síly, pro než podniky do té doby nepostavily žádné byty nebo jich postavily jen málo, se ubytovávaly v tamějších velkých, často patrových usedlostech (v zadních i patrových ✱ komorách a ✱ světnicích). Odumírající usedlosti včetně ✱ chlévů a ✱ stodol vykupovala správa dolů a měnila je v dělnické jednoprostorové nebo dvouprostorové byty bez příslušenství (dosud dožívají v SHR, na Kladensku aj.). Od 60. a 70. let 19. stol. stavějí podniky ✱ dělnické kolonie, které se ve větší nebo menší míře objevují ve všech průmyslových oblastech i ve velkých městech. Kolonii tvoří řada nebo skupina přízemních či patrových stejných domových bloků s dvouprostorovými, méně často jednoprostorovými byty, k nimž patří i chlívek pro kozu, pro prase či drůbež, ✱ králíkárna a kůlnička pro otop, umístované v dlouhé řadě na protilehlé straně ✱ dvora, kde u starších kolonií stojí také ✱ záchody, společné pro několik bytů. Souběžně s koloniemi stavěly závody i podnikatelé pro dělníky v blízkosti továren na předměstích i v urbanizovaných obcích nájemní patrové domy se společnými chodbami a příslušenstvím. V Praze (v menší míře i jinde) se ve 2. polovině 19. stol. rozšířil nájemní dům pavlačový, v jehož přízemí bývají obchody, ✱ dílny a skladiště a v jednotlivých patrech pak byty obvykle bez předsíně, o ✱ kuchyni, za níž je umístěn

pokoj. Byty jsou dosažitelné z pavlače, na jejímž konci bývají společné záchody. Kuchyně v těchto bytech je zastíněna pavlačí, která byla hlavním místem sousedských styků. Voda se čerpala z pumpy na dvoře, později se zaváděl vodovod na chodbu. Obytná plocha bytů, zejména ve velkých městech, nepostačovala početným dělnickým rodinám, které byly často nuceny k snazší úhradě nájemného brát si ještě další osoby – podnájemníky na nocleh a stravování.

Nejužívanější místností v **d.o.** byla kuchyně. Zařízení **d.o.** bylo skromné a převládaly v něm levné kusy městského nábytku (stůl, židle, kredenc, police, postel, popř. i pohovka, přenosné umývadlo, uhlák, kbelíky atd.; v pokoji, který se obvykle nevytápěl, stály postele a skříně, někde zásuvkový prádelník či dokonce levný skleník a také se tam ukládaly potraviny, pokud nebyly ve „špajzce“ – skřínice umístěné na chodbě, kam se stavěla i štoudev na vodu, necky ap.). Interiér **d.o.** se měnil na noc, kdy v přeplněných bytech denně rozprostírali slamníky, na nichž spaly hlavně odrostlejší děti. Bydlení v závodních bytech bylo pro dělníky zpravidla výhodnější než v soukromých bytových domech, avšak majitelé podniků této skutečnosti často využívali k nátlaku na své zaměstnance; rozvázání pracovního poměru nebo nezaplacení nájemného (nemoc, ztráta zaměstnání) vedlo často k násilnému vystěhování. Dělnické bydlení v rodinných domcích je rozšířeno hlavně na venkově a na okraji měst, kde si dělníci často drželi i malé hospodářství (nebylo obvyklé v SHR); příměstské vesnice se vlivem růstu průmyslu měnily v dělnickou periferii. Ve městech si dělníci (především železničáři a jiní) začali stavět rodinné domky ve větší míře až po r. 1900 a pak hlavně v období mezi dvěma světovými válkami. Cena výstavby byla na dělnický plat neúměrně vysoká, a proto se dělnické rodiny v bydlení velmi uskrovněly (žily popř. jen v jedné místnosti), aby z pronajatého bytu mohly lépe splácet dluh. Po r. 1950 se stavějí především pro dělníky z likvidovaných obcí (např. v SHR) moderně vybavená sídliště a roste také počet individuálních dělnických domků. V nově vzniklých čtvrtích často bydlí i ostatní zaměstnanci, takže výlučně dělnické čtvrti mizejí

VA

Lit.: Banická dedina Žakarovce (Bratislava 1956); Fojtík, K.: Tři typy dělnických obydlí v Brně (Brno v minulosti a dnes 1, 1959); Fojtík, K.: Etnografické aspekty formování brněnských předměstí: Husovice (ČL 61, 1974); Fojtík, K.–Sirovátka, O.: Rosicko-Oslavansko. Život a kultura lidu v kamenouhelném revíru (Praha 1961); Janusová, J.: Hornická kolonie v Nýřanech u Plzně (ČL 67, 1980); Klevetová, V.: 100 let sklárny v Poděbradech (Poděbrady 1976); Kovačevičová, S.: K problematice životního prostředí robotníků na Slovensku v minulosti (SN 24, 1976); Mjartan, J.: Bývanie bezzemkov a robotníkov na Horehroní (SN 18, 1970); Nečas, C.: K bytovým poměrům dělnické třídy na Ostravsku v období buržoazní republiky (RZ 10, 1960); Noušová, J.: Hornická osada (MVP 13, 1975); Robek, A.: K některým otázkám etnografického studia dělnictva (vesnické chudiny) na panství Zvoleněves v první polovině 19. století (SN 24, 1976); Scheufler, V.: Nusle. Od středověké vesnice k velkoměstskému sídlíšti (ČL 58, 1971); Sirovátka, O. /ed./: Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí (SNIP+ÚEF ČSAV, Brno 1993); Skalníková, O. a kol.: Kladensko. Život a kultura lidu v průmyslové oblasti (Praha 1959); Štastná, J.: Život textilních dělníků na Ústecku a Českořebovsku – 1879–1914 (Vysoké Mýto 1980); Štěpánek, L.: Horníci na Mostecku (Krušnohorský historický sborník 7, 1968); Štěpánek, L.: Příspěvek k vývoji forem bydlení v pražských pavlačových domech na přelomu 19. a 20. století (Pražský sborník historický, 1969–70); Štěpánek, L.: Život v domkářské čtvrti Nad hradním vodojemem v Praze-Střešovicích na přelomu 19. a 20. století (ČL 57, 1970); Štěpánek, L.: Horníci a dělníci ve Svatavě na Sokolovsku (ČL 58, 1971); Tausch, J.: Dělnické obydlí v zemědělských obcích Jihlavských vrchů (in: Socializace vesnice a proměny lidové kultury 1. Slovácké muzeum, Uherské Hradiště 1981); Vařeka, J.: Vývoj dělnického interiéru a způsobu bydlení horníků v oblasti Mostu a Duchova (Třetí etnografická studie ze Severočeského hnědouhelného revíru se zvláštním zřetelem k dnes už zaniklé obci Souš a Ledvice) (ČL 58, 1971); Vařeka, J.: Záchranné etnografické výzkumy ÚEF ČSAV v letech 1971–1975. SHR, sokolovský revír, vodní díla (ČL 64, 1977); Vařeka, J.: Způsob bydlení a bytová kultura (in: Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939, Academia, Praha 1981)

dendrochronologie, exaktní metoda datování dřeva, mimořádně perspektivní pro určování stáří vesnických staveb. Je založena na skutečnosti, že rozdílným klimatickým podmínkám v průběhu jednotlivých let odpovídají rozdíly v šířkách přírůstku letokruhů v průřezech kmenu dřevin. Vzájemným částečným překrýváním a napojováním

stále starších letokruhových křivek je možno postupovat hluboko do minulosti. Existuje-li pro určitou oblast základní letokruhová křivka, dá se k ní přiřadit křivka zkoumaného dřeva. Má-li zkoumaný vzorek i poslední letokruh (tedy ten, který rostl v roce, kdy byl strom kácen) a je-li základní křivka absolutně datována (tedy napojená na křivky, které jdou až do současnosti), je možno určit rok skácení stromu. Pro zjištění a vyhodnocení letokruhové křivky z určitého kmene či trámu není nutno mít celý průřez, ale stačí tenký váleček, odebraný dutým vrtákem. Je zřejmé, že pro značnou část hist. vesnických staveb byla alespoň část dřeva skácena nepříliš dlouho před stavbou, a dobu stavby by tedy bylo možno určit poměrně přesně. V ČR jsou touto metodou datovány vybrané tradiční roubené domy od 90. let 20. stol.; nejvíce domů bylo dosud testováno na Litomyšlsku a Vysokomýtsku (15).

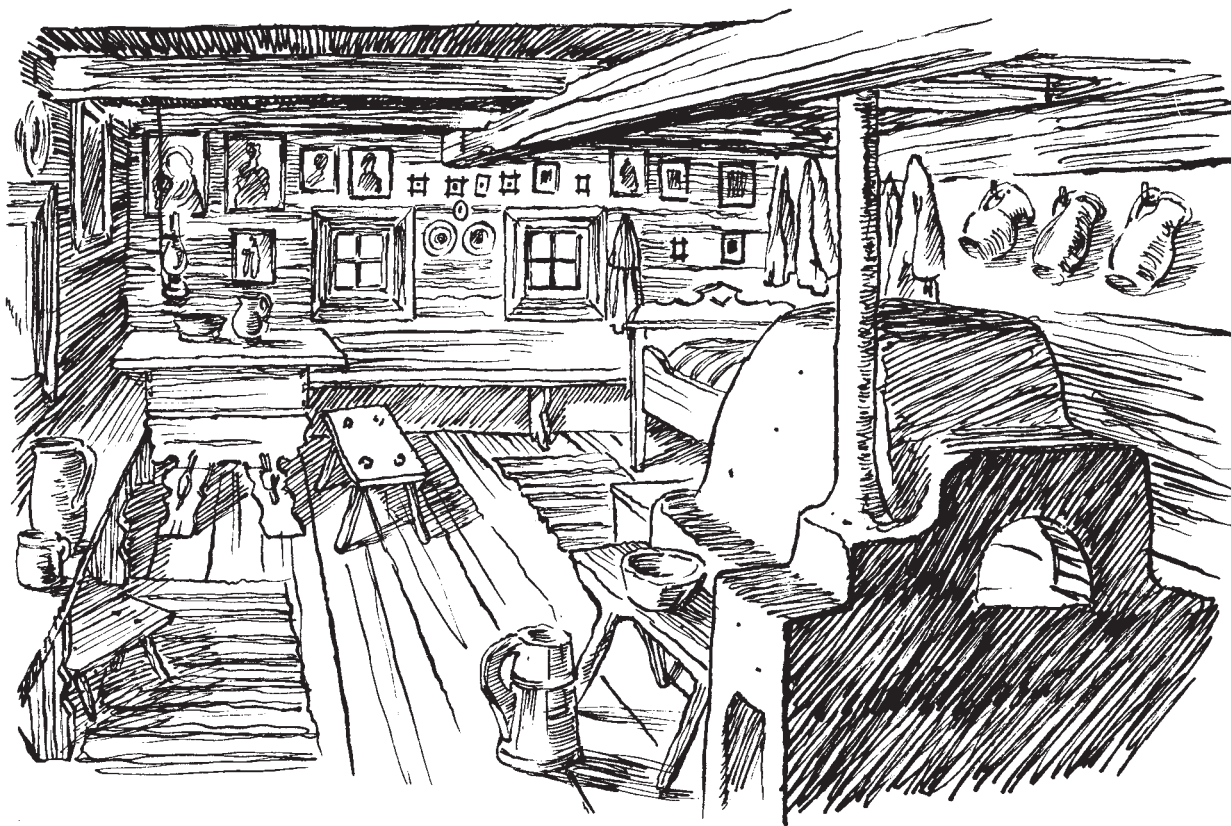
Dnes je možno také datovat období výroby cihel metodou zv. termoluminiscence.

V ČR tento obor založil Ing. J. Kyncl v Botanickém ústavu ČSAV v Průhonicích, dnes je několik dendrochronologických laboratoří při AV ČR a vysokých školách (Katedra geografie MU v Brně /R. Brázdil/; Středisko radiační defektoskopie VUT v Brně; Ústav nauky o dřevě Lesnické a dřevařské fakulty v Brně /M. Rybníček/; Archeologický ústav AV v Brně – pracoviště Mikulčice)

VA

Lit.: Kyncl, J.: Dendrochronologie střední Evropy a možnosti jejího využití v ČSSR (Časopis Moravského muzea 58, 1973, Vědy společenské); Kyncl, J.: Dendrochronologie Českomoravského mezihoří a její význam pro datování smrkového dřeva (in: Vesnické technické památky – výrobní objekty. Sborník referátů ze semináře. Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, 2004); Schmidt, B. – Köhren-Jansen, H. – Freckmann, K.: Auf den Spuren alter Häuser. Jahrringdatierung und Bauweise. Lohmar im Bergischen, Siebengebirge (Band 2 der Schriftenreihe zur Dendrochronologie und Bauforschung. Jonas Verlag, Marburg 2001); ZPP (Příloha) 59, 1999

diagonální princip, ve vztahu mezi částí jizby († světnice) s † topeništěm a stolovým koutem patří d.p. k základním strukturám lid. stavitelství řady evropských zemí. Topeniště († pec, popř. další otop-

Diagonální princip; střední Slovensko

ná zařízení) je situováno v levém nebo pravém rohu jizby (světnice) v bezprostřední blízkosti ↗ dveří, jimiž se vchází ze ↗ síně do obytného prostoru. Diagonálně od koutu s topeništěm byla rohová část jizby (světnice), v níž ústřední postavení zaujímal stůl s rohovou lavicí a židlemi; na stěnách visely obrazy svatých, keramika a jiné výzdobné i kultovní předměty a symboly

F

Lit.: Blomkvist, Je. E.: Obščije čerty v krestjanskom žilišče ruskich i ukraincev (SE 1954, č. 4); Lipp, F.: Stuben und Stubenlandschaften in Oberösterreich (ÖZV 19, 1965)

dílna, prostora sloužící k provozování řemeslné či podomácké výroby nebo samostatná menší stavba ve dvoře a jinde nebo adaptovaná místnost (nejčastěji komora obydlí). K lid. stavitelství se přiřazuje nejčastěji stolařská **d.** nebo např. kolářská **d.** (Komorní Lhotka, čp. 195, o. Frýdek-Místek, v adaptované jizbě domu z r. 1724), provaznická **d.** (Bratři-

ce, čp. 51, o. Pelhřimov, 19. stol.), sklářská **d.** (Maršovice, čp. 142, o. Jablonec nad Nisou, poč. 20. stol.), koželužna (Broumov, čp. 60, 1810), **d.** na bílení plátna (Přívrat, čp. 15, o. Ústí nad Orlicí, 18. stol.) aj. K **d.** je možno připočítat i brusírny a ↗ mačkárný skla (Josefův Důl, čp. 63, o. Jablonec nad Nisou, 2. polovina 19. stol.; Lučany nad Nisou, čp. 192, o. Jablonec nad Nisou, 19. stol.) ap.

VA

Lit.: Vondra, J.: Přehled technických památek v českých zemích (tisky Národního technického muzea v Praze, Praha 1970)

dlabák (nář., Čechy) v. KLÁT

Dlaskův statek v Dolánkách u Turnova, patrový roubený statek (s ↗ podstávkou) rychtáře a písmáka Josefa Dlaska z r. 1716, stavebně zrekonstruovaný 1794 (↗ chlévy byly vyzděny z kamene). Od r. 1966 je v něm z podnětu radnice města Turnova umístěna národopisná expozice horního Pojizeří. Do blízkosti

usedlosti, kterou tvoří obydlí s chlévy a 1 stodola, byl z Malého Rohozce přestěhován patrový roubený 1 špýchar z r. 1807 (tzv. Rakoušův sroubek). Celková plocha areálu je 2 500 m². **D.s.** je ve správě Okresního muzea Českého ráje v Turnově VA

Lit.: Dlask, J.: Paměti sedláka Josefa Dlaska. K vyd. připravil J. Pekař (Praha 1941); Scheybalová, J.: Dlaskův statek v Dolánkách u Turnova a jeho hospodáři (Od Ještěda k Troskám 13/29/, 2006)

dlážka, dřevěná nebo kamenná 1 podlaha F

dlhá ulička (slov.) v. DLOUHÝ DŮM

dlouhý dům, stavení, v němž dochází ke spojení dvou i více bytů (zpravidla o dvojdílném a trojdílném 1 půdorysu) pod jednou střechou za sebou v podélné ose směrem do 1 dvora. Pro **d.d.** je příznačná symetričnost, daná stejným počtem obytných a hosp. prostor u jednotlivých bytů. **D.d.** byl budován nejčastěji při dělení hospodářství po oddělení rodin ženatých synů, a proto byl původně obýván příbuznými rodinami. Teprve změnou majitelů dochází k porušení příbuzenských svazků mezi obyvateli **d.d.** Podle obyčejového práva mohou všechny rodiny společně užívat dvorové prostranství. **D.d.** jsou časté zejména na již. a záp. Slovensku; v menší míře se vyskytují na jv. Moravě. Na Slovensku též označení „*dlhý dvor*“.

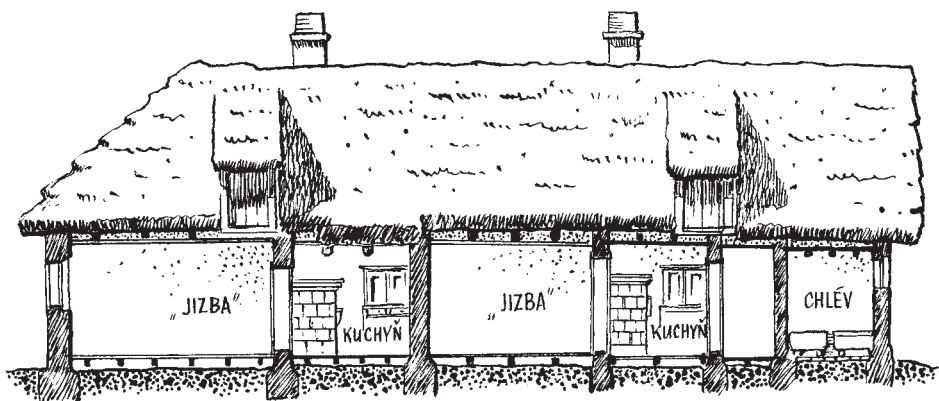
V západoevropském světě od Francie po Švédsko **d.d.** (long house) značí dům, ve kterém jsou místnosti řazeny v linii za sebou bez ohledu na jejich funkci, avšak s dominancí obytných F-VA

Lit.: Frolec, V.: Příspěvek k moravsko-slovenským vztahům v lidovém stavitelství na území Bílých Karpat (SN 14, 1966); Mruškovič, Š.: K niektorým problémom vývoja ľudového domu a bývania v oblasti Záhorskej nížiny. Ludové stavitelstvo a bývanie na Slovensku – sborník (Bratislava 1963); Václavík, A.: Podunajská dědina v Československu (Bratislava 1925)

dočasné obydlí v. SEZÓNNÍ OBYDLÍ

dokumentace, písemné, fotografické, kresebné, měřické nebo jiné zachycení stavebních objektů v určitém stavu, jejich popis, zobrazení, systematicky uspořádaný materiál o jejich vzniku a vývoji. Plánová **d.** zobrazuje objekt ve všech důležitých rovinách, tj. v 1 půdoryse každého podlaží a krovu a v pohledech i řezech. Půdorys je v **d.** lid. stavitelství základním prvkem, neboť dává představu o skladbě celé 1 usedlosti i o vnitřním členění jednotlivých budov, objasňuje ve vodorovném průmětu uspořádání svislých konstrukcí, tedy plošnou dispozici budov ve všech podlažích, od 1 sklepu až po 1 komory a 1 střechu.

Pro zaměření půdorysu domu je vhodné používat měřítko 1 : 100, pro celkovou dispozici usedlosti je možno vynést půdorys 1 : 200. Při měřítku 1 : 100 se dosahuje jen orientační přesnosti v umístění příček, okenních otvorů i 1 dveří a jejich velikostí, v dosti přesném měřítku jsou zachyceny otvory 1 komína a schodiště, poloha i velikost 1 topeniště, nábytku a inventáře. Pro rekonstrukční a podobné účely se lid. stavby dokumentují v podrobnějším měřítku (1 : 20, detaily 1 : 10). Pohled (nárys) podává svislý průmět vnějšku, 1 průčelí budovy při čelném pohledu se všemi vjezdovými a členícími detaily.

Dlouhý dům;
Petrov čp. 240/250, o. Hodonín

Řez dává svislý průmět v rovině proložené podél a napříč stavbou a objasňuje svislé uspořádání konstrukcí, výšky podlaží, druh stropních konstrukcí, druh topeniště a systém vytápění, charakter interiéru, resp. i výzdobné prvky viditelné v rovině řezu. Podélný řez bývá jeden, příčných může být větší počet. Objemy staveb jsou znázorňovány v axonometrickém průmětu z ptačí perspektivy, průmět z žabí perspektivy umožňuje pohled do vnitřního členění stavby. Plánovou d. je vhodné doplnit věcnou kresbou a malbou. Uplatní se zejména při zachycení konstrukčních, výzdobných a jiných detailů, popř. i při postižení barevnosti fasád staveb. Architektonická kresba vyžaduje zvýšený smysl pro ústrojnost a tektoničnost, dokonalou znalost perspektivní konstrukce, cit pro poměry a strukturu materiálu. Cenné bývají i kresby a jiné formy d. lid. architektury amatérů; autoři, které se podařilo podchytit, mají v encyklopedii buď samostatná hesla, nebo je hromadně uvádíme v následném seznamu: Bohumil Dejmek – kreslil lid. stavby na Mladoboleslavsku a Mělnicku, část této d. vydalo Středočeské muzeum v Rostokách u Prahy r. 1977; František Henych (1907–1986) – mistr tesařský a písmák, d. obce Křižánky, o. Žďár, kde je také uložena na Obecní úřadě; Karel Hojden (†1975) – interiéry hornických obydlí včetně úpravy světnice k spánku v Příbrami 6; Jaroslav Koželuha – konvolut kreseb lid. staveb v Muzeu jihovýchodní Moravy ve Zlíně; Václav Lexa – horník/samouk, kolem r. 1906 kreslil chalupy v Orlově, o. Příbram; Alois Melichar (1841–1907) – Benešovsko; J. Modráček – kresby lid. staveb z Nové Vsi, o. Mělník, z r. 1955; Otakar Moravec (1903) – Československo; Petr Morávek (1905–83) – Jílové u Prahy a okolí, kde zachytil domy s horními komorami a pavlačí; Bohumil Pospíšil – Čáslavsko kolem r. 1940; Jaroslav Rech (1887–1957) – Kojetice, Předboj (o. Praha-východ), Kozly, o. Mělník; V. Schmidt – Hořovice v l. 1927–29; V. Schück – Benešovsko, přelom 19./20. stol.; František Svatoň – železničář, v SOA Zámorsk exercepoval téměř 30 purkrechtních a sirotčích knih z let 1525–1734, uloženo v EÚ AV ČR, rkp. 351 D; Vojtěch Touš (1907–86), učitel, Jílové u Prahy; Z. Uhlíř, Říčany, o. Praha-východ; J. Veselý – hrnčíř,

Kostelec n. Č. l. + Stříbrná Skalice; F. Vlček – Světlava, o. Praha-východ, 1933; Jaroslav Zahradník (1902–1979) – Čelákovice.

Neoddělitelnou součástí terénní výzkumné práce je fotografická d. Pro účely vědeckého popisu lid. stavitelství je vhodné fotografování v osách, které ovšem pro svou plochost a menší světelnou výraznost vždy z výtvarného hlediska nevyhovuje. Dále je nutno fotograficky zachytit i vztahy mezi lid. architekturou a krajinou, sídlem, stavbou a člověkem, s patřičným výtvarným záměrem. Dosud málo využívanou dokumentační technikou je letecká fotografie. Letecké snímky, pořízené zpravidla v měřítku od 1 : 2 000 do 1 : 10 000, poskytují nejrozdílnější informace, např. o půdorysu a obce, o počtu obytných a hosp. budov, o orientaci staveb ke komunikaci, o zástavbě dvora. Objekty jsou na leteckém snímku zachyceny ve značně zmenšeném měřítku, v černobílých tónech a v pohledu pro lidské oko nezvyklém. Aby bylo možno leteckých snímků využít k vědeckému výzkumu, je nutno je umět dešifrovat podle přímých i nepřímých příznaků. Do první skupiny řadíme formu, rozměry, tón a stín vyobrazení, za nepřímé příznaky považujeme seskupení objektů, jejich vzájemné vztahy apod. Pohyb, který vyvolává život člověka v obci, ve dvoře a v domě, i odraz jeho činnosti v materiálu samém, má schopnost zaznamenat vědecký film (v. také BUREŠ P., DOKUMENTACE ČAVU, KURIAL A., PROCHÁZKA L., SCHEYBAL J., ŠTĚPÁN L.)

F–VA

Lit.: Baran, L.: K studiu lidové architektury (ČL 39, 1952); Baran, L.: Národopisná fotografie (ČL 4, 1949); Ebel, M. – Škabrada, J.: Původní plánová dokumentace lidové architektury (ČVUT, Praha 1996); Igonin, N. I.: Ispolzovanie materialov aerofotosjomi v etnografii (SE 1967, č. 5); Lacinger, L.: Archivní prameny o vývoji stavitelských památek (Archivní časopis, 1966); Peterson, A.: O metodách sběru materiálu o lidových stavbách a jeho zpracování děroštitkovým způsobem (MVP 4, 1966); Scheybal, J.: Lidové obydlí a pracovní nástroje v kresbě a obraze (SN 5, 1957); Smolík, L. /ed./: Studie k lidovému stavitelství 4. Fotodokumentace lidové architektury v muzeích České republiky (Sborník příspěvků ze semináře, Okresní muzeum v Klatovech, 1999); Stránská, D.: Příručka lidopisného pracovníka (NSČ, Praha 1936); Vařeka, J.: Olga Runtová a Václav Nováček – autoři obrazů s národopisnými tématy z Rokycanska (NVČ 5 /47/, 1988); Vařeka, J.: Ländliches Bauwesen im Lichte der

Baupläne aus dem 19. Jahrhundert im böhmisch-sächsischen Grenzraum (in: Alles unter einem Dach. Häuser – Menschen – Dinge. Festschrift für Konrad Bedal zum 60. Geburtstag /eds. H. May, K. Kreilinger/. Michael Imhof Verlag, Petersberg 2004)

dol (nář., vých. Slovensko) v. JÁMA NA BRAMBORY

dolní komora, spodní část patrové samostatně stojící komory (špýcharu), sloužící k uskladnění polních plodů, drobného nářadí, částí oděvu a jiných předmětů. Někdy se tímto termínem označuje také komora v přízemí domu F

dolník (nář., mor. slov.) v. ŽUDRO

dolnoněmecký halový dům v. HALOVÝ DŮM

domeček, 1. zdobnělna k š dům; 2. (lid.) samostatně stojící záchod; 3. (nář., jz. Čechy) síň; v. DŮM VA

domek, zdobnělna k š dům; malé stavení VA

domkářské stavení v. OBYDLÍ VESNICKÉ CHUDINY

domová konstrukce v. KONSTRUKCE STĚN

domovní číslo v. ČÍSLOVÁNÍ DOMŮ

domový typ, komplex zvláštností, které odlišují jednu domovou formu od druhé. V tomto smyslu se rozlišuje např. š d.t. pomoravsko-panonský, š d.t. karpatský, š d.t. alpský, š d.t. mediteránní, š d.t. východosudetský aj. V. KLASIFIKACE LID. DOMU F

Lit.: Vařeka, J.: Typy a oblasti lidového domu v českých zemích (ČL 66, 1979); Vařeka, P.: Archeologie středověkého vesnického domu 2, Stavební formy, typy vesnických domů a stavební kultury ve středověké Evropě (Archaeologica, Plzeň 2007)

domový typ alpský v. ALPSKÝ DŮM

domový typ karpatský v. KARPATSKÝ DŮM

domový typ mediteránní v. MEDITERÁNNÍ DŮM

domový typ pomoravsko-panonský v. POMORAVSKO-PANONSKÝ DŮM

domový typ východosudetský v. VÝCHODOSUDETSKÝ DŮM

Dostál Oldřich (1926–1966) Ing. arch., CSc., asistent prof. V. V. Štecha a prof. O. Starého, od r. 1960 vedoucí a o dva roky později docent na katedře teorie a vývoje architektury (FA ČVUT v Praze). Zabýval se lid. architekturou čes. vesnice na rozhraní 18. a 19. stol. a zvláštní pozornost věnoval architektuře jihočeské (Architektura ČSR 15, 1956; ČE 5, 1957; PP 23, 1963). Materiály z jeho výzkumu a z terénních výzkumů posluchačů (především z let 1952–53) jsou uloženy na katedře v archivu lid. architektury. Syn **D.O.** Ing. arch. Petr **D.** (*1953) v pražském Ateliéru Dostál pokračuje v otcových šlépějích: stavebně-historické průzkumy vesnických i městských staveb pro účely památkové péče, prostorové a provozní studie pro š skanzeny a jiné významné aktivity VA

Lit.: Štěpánek, L.: Za Oldřichem Dostálem (ČL 54, 1967)

Dostál Petr v. DOSTÁL OLDŘICH

došek, snopek z dlouhé žitné slámy, rákosu, orobince nebo kukuřičné natě, sloužící k pokrývání š střechy. **D.** se přivazuje k š latím nebo tyčím střešní konstrukce povříslly, houžvemi, vrbovým proutím nebo drátem. U š hladké střechy se **d.** vázaly klasy dolů (za „břítoví“), pouze na okraji střešních ploch se **d.** stejně jako u š stupňovité střechy připevňoval zastřiženými konci dolů. **D.** zhotovovali hospodáři sami, nebo je kupovali u specializovaných výrobců (doškářů). Jednotlivé druhy **d.** mají různá místní pojmenování („*doch hlavatý*“, „*fusnáče*“, „*hlaváče*“, „*hřebenáče*“, „*mazance*“, „*šupka*“, „*záklasníky*“, „*zástřešky*“, „*žup*“ apod.). **D.** určené pro hřeben střechy se namáčely v hlíně. V r. 1997 zhotovoval **d.** Vlastimil Střítěžský v Širokém Dolu čp. 4, jeden z posledních doškářů („*snopkářů*“) F–VA

Lit.: Stoklas, E.: Doškáři a šindeláři na Litovelsku (VVM 2, 1974)